

~~3156~~

~~34487~~

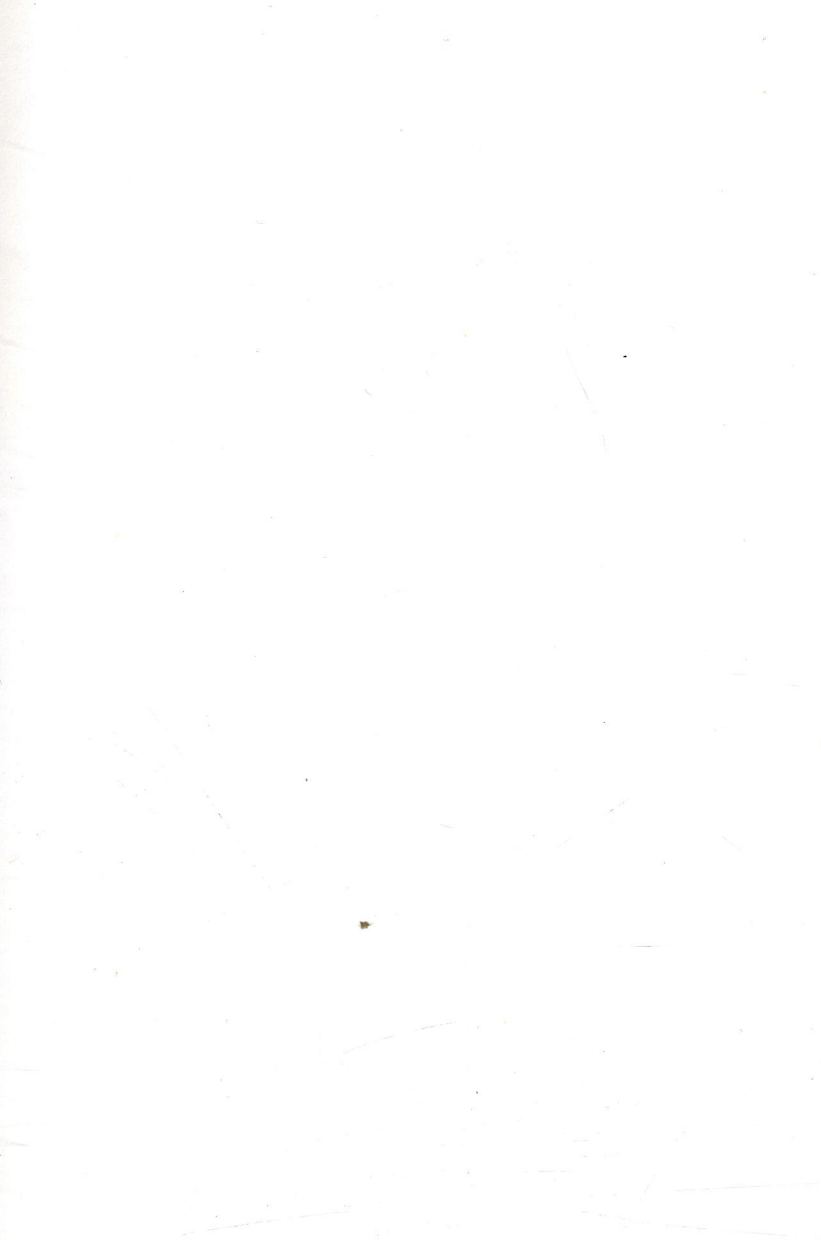
ЮРІЙ КОСАЧ

~~436~~

ДИВИМОСЬ

В ОЧІ

СМЕРТІ

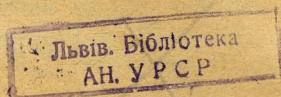

10
771107.
ЮРІЙ КОСАЧ

(РОМАН МСТИЩА)

Дивимось в очі смерти

(134)
~~83156~~

ПАРИЖ 1936

15/20/15-644

ЮРІЙ КОСІН

Львівська державна наукова бібліотека

Дневник в 2-х томах

1915-1916

№ 131

Львівська державна
наукова бібліотека

№ 2812

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

КВІТЕНЬ

1.

Ільма, сестра Стоходу завертала осьде в ліси. Мідяний молодняк стояв на купю, над зеленими розливними водами. Ішла весна. Брунчили верби, розгорталось латаття, на купинах червоніли возулині черевички, білили підлашки. Дикі гуси кричали, линули на захід, до соняшної миси, що котилась зпрокволу до мовчазних вод, розсипаючи смуги золотого борошна. Там лунав басаман, бючись із хмарами, скривавлений, втомлений. Як дві кулі вистрілили рейки з насипу, що, знечевя, зріс між водами. Рейки розтинали води, ліси й небо. Мчали на схід.

За насипом була країна.

Звідси, од молодняка, ще не було її видно, проте чулось уже її важкий чорноземний віддих. З країною рівно дихала ніч, що брила з лісів.

«Темна ніч — то козацька неня», подумав чомусь Бахара й засміявся. Цей хлопєць ішов із великих вод. Стояв на купині й розглядався. Лняний кучер виривався зпід шапки, сіріли насмішкуваті очі. Був високий і дещо вайлуватий як усі тутешні. Проте вмів губити слід. З купини на купину, попід гиллям молодняка, між мідяним чагарником совгався як вуж. Постояв тут недовго. Зорив.

За мить його ріденький тумовий плащ забілів на міді ольшаника. Ішов у ніч. Ніч була йому потрібна як повітря. Поночі було легко переходити ці осовлі й залиті отави. Щось

схопилось із під ніг і шубовснуло в сонну Ільму. Волохате, руде як сумерк. Бобр або шур.

Гуси кричали. Волохате счезло. Тільки бились у воді срібнобрюхі карасики й виткі лілеї тягнулись за течією.

Бахара перескочив останню купину, обернувся: за ним було море вод, рівне, безкрає з острівцями сумовитих купин. Це море зеленіло, тремтіло й губилось у вечорі. Не було нікого живого.

Бахара ступив на півострів, що вже за вчорашній день підсох, торочений золотим лататтям і спокійно пішов до насипу, повз Ільму. Вона осьде моторнішала рябила плесо й приспішала рослиння плисти за собою. Під невеликий бетоний місток, що ним перескакували рейки. Тудю хотів пройти Бахара.

Там було сліпучо жовто од останнього крику сонця. Воно пестилось із білим каменем і крик його осьде ставав рахманний, тихшав, поки не стах. Далі було темно як у дуплі. Там тільки сокотала Ільма й шаруділа горішньою лепехою.

Там хлопець побачив людину.

Це був літній кремезний чоловік, що присів над водою, при маленькій затоці, обнятий сонцем з того боку. Видно було лиш за листям лепехи обстрижену круглу маківку й зелену, вирудлу од сонця сорочку на широкій спині. Чоловік закасав по коліно штанину й черпав рукою воду, щоб жбурляти її на товсту волохату ногу. Коли Бахара підійшов ближче, то побачив що цей чоловік має велику й прикру рану біля кістки. Вона мусіла справляти йому скажений біль, але чоловік мовчав. Тільки його сопіння та шепіт Ільми перебаранчали тиші.

А втім людина відчула, що Бахара стоїть тут. Вона зірвалась на ноги як недавно це руде й волохате. Її обличчя заросле щитиною, мабуть колючою як чатиння, на видатній, великій щелепі, широке обличчя бика, гостро вперлось у Бахару. Зпід низького лоба та кошлатих брів наступали очі. Важко було стримати наступ тих сірих очей. Людина хотіла скочити або довбанути своїм бичачим лобом. Принаймні так здавалось. Тверда як пень, низько обстрижена

голова ввійшла між плечі, вилицями поповзли недобрі зміючки жил.

Так хвилину дивились на себе. Бахара відвів тільки очі, забігав ними шукаючи, куди б скочити. Не було куди: ліворуч сокотала Ільма, праворуч замкнув дорогу камінь. Погляд людини ковзнувся по Бахариному плащику, по мідяних гудзиках колишнього мундиру, що висів стріпками.

Пташка камінцем зірвалась із рейки й шугнула над водою, черкаючи плесо крильцем. Глухо гуділи телеграфні стовпи, що втікали з насипом у далечінь. Бахара зібгався й наїжився готовий до оборони.

— Ну й що? — промовив різко чоловік.

— Нічого, — відповів Бахара.

Чоловік засміявся (як може сміятись бик), випростувався, підняв голову, його очі стали рахманні, добрячі й неймовірно знайомі.

Степань. Передвиборча кампанія 1922-го. В містечку неспокійно. Десь блукав по країні чоловік із такісеньким обличчям бика. Хвилював народ. Нині тут, завтра там. Заночував у Сократа, Бахариного дядька. Збирав людей, хлопців. Поночі розкладали книжки, книжочки, шепотілись, гупорили. А над раном прийшли жандарми. «Тебе шукаємо пташку»... Сміявся — «спламени тебе з ляхами, а за Буг, за Вислу, прокляті...». Скували, вивели надвір, погнали хлопця по підводу. А тоді бик шарпнувся, розірвав ланцюшки, вхопився за паркан, переплигнув як заяць і счез в бурянах. Накивав. А коли Бахара спитав дядька, що за один; дядько лиш покивав пальцем — замалий мовляв знати, та, чорт із тобою, знай, бо це чоловік-золото раз за сто літ родиться. Назар — так уся країна знає. Дядька потім забрали ляхи, привалили вісім літ.. У Коронові сконав на чахотку.

— Ані слова, — посміхнувся Назар, присів знов до води й зпід лоба дивився на Бахару, — коли пізнав — мовчи. Коли втік із війська?

— Не втікав.

— Брешеш, нема чого, бо втікав.

Брехати, справді не було чого. Але Бахара змовчав. Сів на камені, з краю. Дивився як Назар перев'язує рану. Приложив подорожника, віддер від сорочки шматку й обвертів

ногу. Тоді підсів до Бахари. Сиділи й дивились на річку. Хлопцень чекав, щоб починав Назар. Цей потер чоло рукою-лопатою, з рудим волосинням, всміхнувся, стріпонував головою. Відганяв щось що докучало. Але не комарів.

— Позавчора вночі я втік із луцької тюрми. Вдвох утікали. Гнідич такий ще був і я. Із одинки втікали, із смертної келії. Слюсар дав ключа. Відчинили келію, відчинили на коридорі першу ґрату, нараввся старший. Думали, що встигнем товаришів відчинити, але не було як. Довбанули старшого й на подвіря. Скочили на мур, з муру в Стир. А вже алярм. З вишок стріляли. Гнідича так і застрілили. А мені тільки ляснули по нозі. Під воду й в осоку. Пересидів, поки тривога стихла, а тоді навпростець через отаву над Стиром, знаєш? Крови там покинув із відро. Приповз до села, а там уже чекали хлопці. Перебув день, а вночі в сіні одвезли до Колок. — З Колок уже сам піду, — сказав. Весна — люблю. Ногу гоїти піду. Не хотіли пустити, але вперся. Пішов. Кури.

Закурили. Шорсткі пальці не слухались папірців. Димок сизим струмком попнявся д'горі. Захід налився — перебігали хмари. Вітер буде мабуть. Мовчали. Назар тільки ворухив спаленими од гарячки губами. Обернувся знечевя до Бахари.

— То так і не скажеш, чого втікав?..

— Того що й всі. Спламени з ляхами. Кпились, гаддя. (Бахара помовчав — дивився на воду). А крім того, була там одна справа. Приколов котрийсь капраля. Мазур — кпився так із наших, що не було куди. Так у ночі багнета дістав в груди. Слідство. Думали на мене, давно хотіли засипати. Бачив до чого йде — втік.

— Ти й підколов?

— Може й я.

Назар придивлявся йому з притаманною старим в'язням пронизливістю. Але по хлопцеві нічого не було видно. Сидів мовби байдужий, смоктав крутанця й спльовував у річку.

— Куди підеш?

— В ліси. Кажуть, багато там наших, Степанських. Пять сотень кажуть. Перебиваються якось — люди їсти носять. Перебює і я. Вічно лях не буде.

Ластовиння на його лиці заплигало. Спохмурнів.

— Авжеж не буде. А за мою голову, — додав згодом Назар, — друкаться ляхи. Нас польовий суд судив. Триста сторін один акт обвинувачення. Каменський загін, може чув? Наша справа така була — тільки зловили, так і знай — шворка або вічність у Святий Хрест, у колісце...

Бахара повернув до нього обличчя. Було вже ясно й всміхнене.

— Ви ж їм нагнали страху, дядьку. Всі вас знають. І вони й наші. А як там ваше посольство?

— Дурне, — сплюнув Назар, — яке там посольство? Моє посольство, там де й усіх: за кулеметом. Мій сойм — ліси. Яка там розмова з ляхами?..

На низький лоб набігли хмарки. Щелеп рушився з місця. Щитина најжилась. Але це минуло за мить. Поглянув на Бахару й засміявся. Сміх пішов здовж річки під міст.

— А ти як побачив мене, настобурчився?..

— Думав, що лях. Раз іду в ліси, не подорозі нам. Так і думав — коли лях, то або йому, або мені кінець. Нестеменно. Між нами нема бесіди. Між нами смерть!

Назар підвів голову, прислухався. Нікого не було. Тільки гуділи стовпи.

— Сьогодні вранці наших повісили. Сімох — Войтюка, Оксенюка, Банджу, Сенюка, Глушинця, Гаюка, Лома; Гнідич був восьмий, добрий парень, із України. Я — девятий.. Хороший день — мабуть хороше вмерли. За правду вмерли. — Заплатимо, Назаре.

З лісу знечевя вдарив вітер. Вигнався ізза хмар, зза прапорів кривавого басаману. Молодняк затріпотав листочками, червоними, як краплинки крові. Лепеха заскимлила, припала до плеса. Й Ільма починала хмуритись — кривавити плесом. А там над водами, де кричали гуси, над отавами встав кошлатий туман. Води загреміли рвучко, налиті вщерть червенню. Провісна, горобина ніч уже була тут.

Ті два, що сиділи на камені ледви бачили свої обличчя. Ще останні проміні обхопили вилиці як полум'ям, а потім усе згасло. Чути було по віддиху, по глухих голосах, що вони ще тут.

— Як тебе звати?

— Бахара, Іван.

— Ти не був часом із сто шістьдесятьма?

— Був. Два роки під слідством. Суд звільнив. Малолітній. Це в 26-му. Знаю ката. Гумами бив, пхав за нігті голки. Ні слова не скурав.

— Чув я. Оповідали в тюрмі. Боевий ти.

— Такий як усі.

Дроти на стовпах шелеснулися. Хтось гнав тривожну нагальну вість. Назар підвівся. Кульгав. Ледве-ледве різалась у темені дужа постать.

— То йдемо, Бахара.

Хлопець, не питаючись, пішов за ним.

2.

Тогож дня — 11 годин вечора.

Потяг мчав.

— Так стоїмо осьде проти себе, — сказав огрядний добродій, — стоїмо од віків. А між нами — смерть або життя. Нічого більше. Чи не правда, панове?

— Маєте рацію, добродію — відізвався військовий із рябютинчастим обличчям і пташачим носом, — нічого більше, як смерть. Це проклятий терен. Коли не висушимо — потопимось. Звідусіль ворог і не знаєш гаразд звідки. Тому три роки я впав із літаком на поліські багна, недалеко Столина. Довкруги зелена тиша. Трави й трави тен аж до обрію, де синіють бори. А земля угинається, живе під тобою, торфовища, трясовиння. Косарі побачили, прийшли до нас. А за ними привалило до біса мужиків. Обступили нас і мовчали. Ані слова. Це було страшне, панове. Я не належу до полохливих, але, признаюсь, мурашки побігли. Мій пільот зблід. Я чув як цокотіли йому зуби. Я мав руку на револьвері, але до чого б він придався, коли їх сунула темрява. Вони йшли з околишніх сіл і присілків стежками, що їм лише відомі. Я мав враження, що нас обіймає якийсь жаский лісовий звір. За мить ми почули б тільки хрустіння нашого апарату в його лапах. В тих таємничих мужицьких очах я бачив лиш жорстокість, ніякого милосердя...

— Ну й що кінець кінців сталося? — Спитав цікаво добродій.

— Наше щастя що недалеко були оселі кількох наших осадників. Вони довідались про нашу катастрофу й один із них скочив верхи на постерунок. Наспіла жандармерія. Полішуки розійшлися, неохоче. З затаєною люттю, так як би їм вирвано шмат мяса. Ми були врятовані.

— Цікаве спостереження, — завважив лисий панок в окулярах, — я хотів би, щоб на вашому місці був котрийсь із панів керівників східнім відділом. Може стратив би деякі шкідливі ілюзії.

— Осадництво на окраїнах це одна з найбільших ідей, що їх зродила польська державна думка, — вкинула сухірлява пані, мабуть учителька, — ці острівці серед моря гайдамаччини роблять своє велике діло. Завданням нашої політики на окраїнах Річипосполитої прискіпити як можна кольонізаційну акцію. Це єдине, що нас врятує.

— Пів-засіб, моя пані, — сказав добродій, — палка з двома кінцями. Такої акції не можна перевести за короткий час. На це треба довгих літ. Осади наші треба насаджувати поступово, щоб не вражали. Коли відразу кинемо сюди валки кольонізаторів, можемо сподіватися стихійного вибуху. Українці зубами вчепляться за свою землю.

— Але бійтесь Бога, — скрикнула пані й зашарілась, — таж до того часу нас з'їдять із кісточками. Ви подивіться як вони ростуть. Вся наша праця між ними — на нівець, всі слова як горох об стіну. Це гадюче плем'я — нині розхвилювана маса, завтра це карна нація, що має перед собою непередбачені страшні можливості. Це потуга, що її досі не бачив світ. Вона тужавіє з дня на день, з хвилини на хвилину.

— Та-а-ак, — протягнув лисий панок, — революція звільнила ці безмежні запаси енергії. Марна надія вкласти їх у польське русло.

Пуцулуватий пан із довгими рудими вусами, що стояли сторчма й підпирали набряклі бурякові щоки, вибалушив зліючі зікри й загремів прикрим голосом:

— На кожному гайдамацьку гміну п'ять батальйонів піхоти й два шwadрони уланів. Кватирою на п'ять літ. Не жалу-

вати кольб, нагаїв, шомполів. Бити в кров прокляту хамську морду за найменше переступлення закону держави. Вибити цю їхню дурійку. Бити направо, наліво, щоб тоненько співали своє «господи помилуй»... Батіг і налигач — найкращий спосіб на гайдамаччину. Показати їм польську руку, пане добродію, от що... Я б з ними не цяцькався, я б їх вклав швидко в державне русло...

Вусач гордовито й задоволено обдивився довкруги.

Всі зідхнули й кивнули головами. Може це була єдина, правильна думка. Лисий панок витер із чола піт. Пані відмовляла молитву. Вона їхала з Кальварії. Військовий зосереджено бавився кортиком. Ластовиння на його обличчі гралось із скупим світлом ляпки. Огрядний добродій примикав і відмикав очі, нервово шарпав бровою.

Поїзд мчав. Через поля, через ліси цієї чудесної, жорстокої країни. Маленькі, забуті станції мигали несподівано зляканими очима семафорів і гинули в теміні. Як із кулемета стріляли прясла залізних мостів.

І кожний із тих, що сиділи осьде в переділі другої класи, глянувши в вікно, мимохіть подумав, що все таки краще сидіти тут, ніж знайтися в цю хвилину в лабетах країни, там за вікном. Кожний бажав, щоб ця подорож продовжувалась у безконечність.

Лисий панок добув курячу лапу, відчімхав кусень плохими щурячими зубами й зідхнув. Махнув курячою лапою перед собою.

— Взагалі, мої панове, я говоритиму широко, аджеж нема між нами не поляків? (Всі підтвердили, що нема. Молодий чоловік, що дрімав у куті ворохнувся, але не сказав нічого. Проте він теж виглядав на поляка). Чи не краще було б нам, замість тратити масу енергії й гроша на втримання окраїн, здати їх на ласку божу, відступити за Буг і Сян, і замкнутися в наших етнографічних кордонах. Зважте, як ті прокляті терени виснажують наші сили від стільки років. І все надаремно. Чи оплачується, мої панове?..

— Буйда на ресорах!—загремів усач і збагрянів вщерть.

— Скочу до горла першому, хто пропагуватиме таку ідею! І вам, добродію!

Скрикнула істерично пані, — Соромтеся пане! Це зречення нашої великої історичної місії, це поховання великої польської мрії.

— Абсолютна рація, — сказав військовий, — наше завдання — йти на схід. Це панове, не тільки романтизм, але й потреба матеріальна. Ми душимось, наша інтелігенція без праці, наш промисл немає сирівців, наша торгівля стоїть без ринків. Зректися окраїн, це значить зректися свого права до життя. А право життя, пане добродію, це розширятись. І ми мусимо розширятись, бо зачавдяємо. Ми зійдемо до ролі якоїсь Чехії, коли нас взагалі не розчавлять німці або росіяни. Наші природні терени експанзії — Україна. Україна це наше життя. Тут не доводиться дискутувати, пане добродію...

— Батіг і налігач! — крикнув пуцулуватий.

— Але чи подолаємо, пане поручнику? — посміхнувся панок, заїдаючи лапу.

Пані крикнула, знову настовбурчившись як пантарка:

— Мусимо подолати, хоч би мали сконати. Мусимо закріпитись на цих землях раз на завжди. Коли не закріпимось, тут — не підемо далі. Це найголовніше завдання мої панове. І найбільш пекуче, бо час не жде...

Всі помовчали. Паротяг висипав кінву іскор і ці чудесним китягом розсипались у темряві, цілуючи чорну ріллю. Ніч була глуха. Крізь вікно, крихту відхилене, буйно вірвався вітер і мов ножем розтяв сизу тютюнову задуху. Лямпа злякано змеркла.

— Ані слова, мої панове, — сказав огрядний добродій, — те, про що ви говорите, кожному з нас відоме, мені проте найбільше. Я суддя в луцькій окрузі. Я суджу гуртом на сотки літ вязниці, запроторюю у Вронки, у Святий Хрест, у Коронowo — в найгірші каземати, що нам благодійно лишили Прусія, Австрія й Росія. Через мої руки переходили сотки справ, тисячі прізвищ, переді мною ставали в безконечній черзі тисячі юнаків, чоловіків і старців. Нема кінця їм. Нема перерви. Все нові й нові, все більш уперті, все більш завзяті. Затиснені уста. Хмурі чола. Блискучі очі. Ми говоримо про німців, про большевиків, що їх інспірують. Але це стру-

сяча політика. Ми всі це дуже гарно знаємо. Ніхто їм не дає грошей. Вони самі йдуть на смерть. За Україну йдуть, мої панове.

— Я вчителюю на окраїнах від 920-го, — сказала пані, — я прийшла сюди за першими стежами наших уланів. Я прошу, я благаю, я бю. Нічого. Ніяких результатів. Малеч росте з серцем зміюків. Польська культура для них — найлютіший ворог. Що робити, панове?..

Вона хлипала сливе. Її бровенята перелякано скакали по лобі.

— На кожну гайдамацьку гміну п'ять баталіонів піхоти... — загремів знов вусач. Його зікри зовсім вискакували з орбіт. Але його не слухали.

Молодий чоловік, що спав у куті — прокинувся. Був у чоботях, у шкурятній куртці. Високий і міцний. Білява чуприна торочила продовгасте, тятє в кремені, недобре обличчя. Зпід брів дивились насмішкуваті, холодні очі. Підвівся, позіхнув і взяв із полиці невеличку валізку.

— Дивно, панове, — сказав він посміхаючись, — я цілу дорогу від Варшави чую вашу розмову. Мені соромно, що ви поляки, походите з раси здобувців-Володийовських і Кміціців, коли хочете. Скигните, до чорта.

Він запалив цигарку. Всі дивились на нього трохи збентежені.

— Ця країна наша кольонія. В ім'я Польщі ми тут бемось п'ятнадцять літ. Треба вести кольоніяльну політику на всі сто процентів, до біса.

— Ми її ведемо, молодий пане, — посміхнувся поручник, — ви нам нічого не сказали нового. Ось і нині цілий потяг їде на втихомирювання кольонії. Цілий потяг кулетів, вояків і поліцаїв.

— Це добре, — кивнув головою молодик, — це головний засіб. Тюрми, шибениці, кулі й пацифікації. Добре було б витроїти газами всю цю галь, але було б недоречно, бо хто б тоді працював на нас? Проте цей засіб, хоч і дуже радикальний, має всі ознаки тої палки, про яку недавно говорив хтось із панів. Другий кінець цієї палки це реакція української стихії. Це стоголова гид-

ра. Після удару вона зростає утричі. Це нам здавен відомо. Треба, панове, школити — кадри провокаторів. Це єдиний наш рятунок. Кілька тисяч провокаторів на сорок п'ять мільйонів, мабуть, досить. Це заповіт Валенрода. Тисячі новітніх Валенродів для розсаджування із нутра української стихії. Так, бо нині українська стихія для нас найгрізніша. Німці, росіяне — це ніщо супроти неї. Це потвора польської апокаліпси. Це рудий вершник, що з'являється над Сяном і грозить нам страшним катаклізмом. Коли не схаменемось, зітре нас з лиця землі. Це гураган.

— Гаразд мій пане, — перебив його добродій, — поза лірикою, це теж не нові речі. Провокаторів маємо досить. На поліцію не маєте що нарікати. Поліція робить, що може в цьому напрямі.

Молодик нетерпляче зім'яв цигарку й кинув за вікно.

— Так, але це діточа розмова, добродію. Тут треба дивитись просто в очі. Смерті в очі. Теперішня інституція провокаторів це збіговисько дурних поліційних шурів, що беруть од вас за видану голову. Це не робота. Тут треба розмаху. Це державний масштаб, коли хочете, масштаб імперії. Бо Україна це імперія. Хай це робота на далечинь, може навіть на століття. Вона потягне навіть відірвання цих теренів від нас. Так зжийтесь із цим, пані, це для мене ясне, як день, що Польща цих країв не втримає. Але це не страшно, коли матимемо в проводі української нації ціле покоління Валенродів. Звичайно, треба провокаторам працювати й тепер, але це, як кажу, дурниці. Бо ми працюємо для майбутнього. Коли у прегарний день ми зробимо подарунок Польщі, давши їй цвітучу упорядковану провінцію із сорока п'ятьма мільйонами льюального населення. Так, бо його провідники а наші провокатори, зуміють виховати його в цьому дусі. І ніхто не посміє писнути, бо віритиме в тих провідників як у богів...

— Але це диявольський, божевільний плян, — скрикнув поручник.

— Можливо, — посміхнувся молодик, — але служить Польщі. Чи не найголовніше?

Він згрідливо кивнув головою до тих, що були в пере-

ділі й вийшов на коридор; під ногами бігли шпали; перейшов до слідуючого вагону. Там протиснувся через шинелі вояків і поліцаїв, через сизий дим цигарок, вийшов на платформу, відчинив двері й вискочив із потягу, що звільняв біг.

3.

Місто випорхнуло знечевя з темені, як чудесна золотопера птаха. Й туди, до нього мчав потяг, грюкнувши понад невеликою рікою залізним мостом, майнувши повз білі поперечниці рампи. Але кругом шуміли ліси, наступаючи з теміні немов грізні полки велитенських стрільців. Ішли не поспішаючи, крок за кроком, так якби знали, що їх жде перемога, що своїм важким, зеленим масивом привалять це крихке золотопере місто.

Христина чекала на рампі. Потяг пройшов точно в 12.25. Він звільнив ходу перед мостом — тоді можна було зіскочити. Ця обережність була необхідна, бо на двірці роїлось од шпиків.

Дивний закон провесни: що-року води греміли рвучкіш, що-року приносили тривожні, хвилюючі вісті. Знад вод ці вісті зривались понад шляхи, понад верболіз, що брунчів, шугали понад села й міста як вітер. І тоді країна вмлївала усміхнена, безсила — її цілував цей вітер.

Минуло чверть години. За цей час можна було пройти від мосту. Христина трохи стривожилась. Треба було б попередити, що на мості стоїть варта. Гудіння стовпів та шелест загайника міряли ці тривожні хвилини. А втім камінці посипались униз. Хтось ішов із вітром, рівно, не поспішаючи. Христина підійшла до самих рейок. Кроки ближчали, але за темінню й туманом ще нікого не було видно. Тільки за хвилину, що її переждала Христина, перевівши духа, над рейками виросла висока, струнка постать. Вона вже зовсім виразно вирізалась на олов'янім обрію. Підійшла до рампи, і, оглянувши Христину, спинилась.

— Де тут можна купити гапти?

Це був різкий, трохи хриплий голос.

— На передмісті — спокійно відповіла Христина.

— Але мені треба червоних...

— Чи не від заграви понад ланами?.. — прошепотіла Христина.

Постать блиснула низкою зубів і простягла руку.

— Я — Зорич із Головного Комітету. Можемо поспішити, товаришко.

Христина завважила гострий зарис обличчя.

— Як Ви минули варту? Вас не попередили.

— Справді я цього не передбачив. Але пішло. Вояки не посміли навіть спитати. Я сам спинився, дав їм запалити. Сказав їм, що приїхав до поміщика на тетеревині токи...

Від цього голосу чомусь бігли по тілі залізні мурашки.

— Це було смішніше (засміявся він), коли я в Бересті, регулярно, кожного ранку виносив із фортеці валізи набоїв і динаміту. І ніхто не поважився спитати мене, що несу. Правда, я тоді грав ролю поручника.

Пішли разом у темінь. Христина скося глянула на нього. Був у чоботах, у шкуратяній куртці й кашкеті. Його голос мав дивний, металевий звук, що розтинав темінь немов стилетом. Був, видно сухірлявий, але міцний, як сталь. Це було від нього.

— Ви давно в боєвій?..

— Сім років — сухо відповів він — мені було двадцять років, коли я вперше почув про Організацію. Сімнадцять разів заарештований. Але ніколи не мали даних, щоб засудити. Значусь в актах дефензиви — «Вюн». (Він коротко засміявся). Але вже три роки живу нелегально. Віддавна мене ловлять... Зрештою, як весь Комітет.

Позіхнув. Зійшли з насипу й ішли через пастовні до міста. Заграва од нього була в них. Місто вже починалось громадками сірих будівель, що сповивались темною вовною садків.

— Про Вас я чув — згодом сказав Зорич — мені оповідали. Христина Равич. Ви були в справі шістнадцяти? І не шкодуєте? — додав і чомусь знечевя спинився.

— Чого, товаришу?..

— А того, що пішли в рух.

Вона здивовано подивилась на нього.

— А як же без руху? Не уявляю як жити.

Зорич глянув на неї. Ще не встиг, а може не хотів придивлятися. З темені виступало спокійне, блідаве лице з різкими бровами. Там десь під ними таїлись холодні очі. Гладко причесане волосся. На плечі накинений плащ із хутряним комірем. «Ця може стріляти — подумав Зорич — може вже стріляла». Нараз її голос перебив мовчанку:

— Це була летючка боєвої. Перша летючка. Ніч і знечевя світлість. Впрост струснула, осяяла від стіп до голови. Прошила все ество якась дивна вогниста стріла: Як можна було так жити досі?.. Я вчителювала. Уявіть — глухе село, на Поліссі. Якась там Видерть. Школа. Постерунок. Церква. Сумні краєвиди. Що-дня: «Що роблять гуси? Гус-си с-ичать на с-собаку» — це діти буква «ссс». Що-дня комендант постерунку, сифілітик і пянчуга, із своїми оповіданнями про подвиги в 920-ім і огидним залицанням. Піп — москаль, писарчуки з волости! А що-неділі конференція. Вчителі, вчительки. Радіо. Фокс. Сплетні. Ви більш-менш уявляєте собі це все? За три роки можна було звикнути пити горілку з комендантом або пустити собі кулю в лоб. І нараз ця світлість. Тоді пішлось відразу, з головою. Зважте, я з польської школи; мій батько затурканий урядовець, вічно заклопотаний службою. Я була зовсім спольонізована, сливе не знала по-українськи. В мене впоювали, що українство це щось нікчемне, безсиле, крихке. А це все було зовсім незнане, нове. І ось ці люди видавались мені якимись велитами. Зовсім із іншого світу...

— Ну й що далі? — спитав Зорич. Щось ковзнулось у його голосі. Металь дзвякнув об якусь іржу. Може об глум. Але Христина цього не завважила.

— Перш за все почала читати. Все від початку. Хапала книжки, журнали. Тремтіла над ними. А потім акція — трапився знайомий... Він тепер сидить у Святому Хресті. Він і привозив мені все. Він і зв'язав із Організацією. Звичайно, почалось від дітей, бож це було найближче. Замість про Яна Тщецего — Іван Мазепа, замість Міцкевича — Шевченко, замість легіонів — Січові Стрільці... Рвали від мене як клапті дорогого золотоголаву. Ці лекції це було надхнення, несамо-вита імпровізація... Небавом дізнались. Перевели до Пйотр-ковського, в якийсь Чарноцін. А перед тим розмова з інспек-

37487.
тором. Післала їх із посадами під чорти, пішла в місто. А там усе якось само зложилось...

— У Вас фанатизм неофітки — посміхнувся Зорич — не Ви одна. Це ще цінніше. Бо одні йдуть за стихією, їм не можна інакше. А другі так як Ви — переломом. Ці ще страшніші — додав переходя.

— Для кого? — мимохить вирвалось Христині.

— Для ляхів, звичайно.

ї лице зашарілось. Щось блиснуло в прірві очей.

— А так, ми ненавидимо вдвічі, бо ми їх у двічі краще знаємо. Вони ж перед нами з нічим не крились. Знаємо їх підлість, облуду, зрадливість. Тому рука не тремтить. Ми їм платимо за те, що хотіли зробити з нас яничарів. Тому ми майбуть придатні лиш для вибуху. Ми згоримо, як порох. У нас забагато ненависти. Бо така наша релігія: не світла, похмура, вона з ненависти, вона не для майбутнього...

— Яка то релігія?..—Зорич знову спинився й глянув їй у вічі.

— Боротьба. Коли стане Україна, ми, можливо, будемо зайвими людьми. Бо тоді буде мати слово — любов. Ми будемо тинятись і марити про те, чим живемо нині. З нас будуть кепські будівничі. А втім, може я й помиляюсь: Україна прийде й тоді будемо потрібні. Будемо як цемент прекрасного храму. Будемо як вартівні пси. Кливаками вбемось у горло кожному, хто підійде. І так, не розчіпивши зубів, сконаємо. З усміхом сконаємо...

Замовкла й схолодніла. Може забагато сказала. Зорич ішов весь час мовчки. Нічого їй не відповів. Дивна була ця мова серед ночі, серед тихої зловорожої темряви. Заграв над містом звільна гасла за деревами. Тільки двірець, що зістався направо, стріляв у гору смугами світел. Там протяжно вили стрічні потяги.

Зорич промовив:

— Так це правда.

Ввійшли в передмістя. Проходили загороддями міщанських садиб. Могутні осокорі й старезні липи мовчали над тихими плесами ставків. Туман виповзав із садів, густий, волохатий.

Минали перелази, ворітця, кладки. Христина вела його, знаючи кожну стежку. Біля клунь і стаєн часто розпанахували туман чийсь питайні, шорсткі голоси. Рвались на ланцюгах злючі собаки. І тим, і другим Христина щось шепотіла, і вони втихомирювалися. Зоричеві здавалось, що попав у військовий табір. Все, видно, дихало одним повітрям. Думало за одно.

Було далеко по півночі. Брався вже ранній холодок і Зорич навіть у теплій куртці почув вологість. Здрігнувся. Приспішили кроку.

— Це — Вовчий Кут — обернулась до Зорича Христина — так зветься ця частина міста. Тут усе наше. Сюди й поліція боїться заходити. Ці клуні й пасіки — цілі арсенали. Ці міщанські хатки — фортеці.

Нагнулись під низькими гиллями яблунь. Пасіка. Пройшли між вулицями... Христина спинилась і підняла соломянний віхоть. «Поглядіть» — Зорич торкнув рукою — це були холодні, рапаві гранати. Тихо засміялись і пішли далі.

Знечевя з туману виринула постать. Молодий, кременний хлопець. «Хто йде?» — кинув хрипло, але пізнав Христину й посміхнувся. Здалека бризнула смуга світла. Роздерла туман. Хтось відчинив двері будинку, що ховався в мряці. У хлопця на щоках заплигали безжурні, веселі ямки. Приязно дивився на Зорича. За поясом мав великий наган. «Проходьте — кивнув — там давно чекають».

Минули сіни, де хтось високо тримав стаєнного ліхтаря. Ішли далі, в кімнату. Там Зорич, хмурачись од світла, побачив чотирьох людей. Трьох із них пізнав: це були делегати на минулорічний зїзд Організації — Царевич, Залізняк і Римарчук. Четвертий низький, присадкуватий чоловік із наїженими вусиками, з лисавою головою, з квадратним підборіддям, у піввійськовім френчі й у чоботях підійшов до Зорича й подав міцну руку. «Машталір». Зорич мимохіть відступив. Цей чоловічок був комендантом Організації на цю країну.

Зорич розглядав це дивне обличчя — широкі мужицькі вилиці ховали сірі очі, що весь час без перерви горіли таємничим хвилюючим вогником. Круте чоло, кречетів ніс із шрамом — це колись на допиті комісар смальнув ручкою револьвера. Гладко виголена, важка щелепа. Крепкий карк. Широкі плечі. Ніякого поспіху — все розважене, спокійне, певне мов короткий удар п'ястком.

Був родом звідси — його діди служили машталірами в графа Потоцького в Антонінах. У 919-ім командував групою Північний-Захід, прийшовши пішки з турецького фронту. Командував тисячами шинель і кожухів, що самохіть ішли до нього з рушницями боронити країни перед навалою. Мужицький командарм — на його поклик вставали села, підіймались зелені загони й рушали в святу війну. Сам брав у руки кріса й ішов попереду всіх. Відбирав найздітнішого п'ядя за п'ядею дідизну. Автім під Голобами вдарило шрапнелем по голові — зник. Думали, що по нім. Група Північ-Захід розійшлась. Зашилась у надри, в курні хати. Не було його — не було й снаги. А по роках прийшов із Туркестану, із большевицького полону. Повертався, щоб наново розпочати сівбу, пробуркати зелену тишу. І вже за рік, хоч мав десять імен, всі знали, що він тут. Уже за рік, мов змії поповзли з лісів вісті про Машталірів вербунок. Уже говорили про повстанчу народню армію, що мстить за здириства й гвалт, шомполи й шарварки. Але за півтора року армію розгромили. Одні втікли на той бік, — до большевиків, декого розстріляли без суду, а сорок п'ять повстанців судили. Не пізнали проте Машталіра. Дістав у гурті п'ятнадцять років, але на шестім році втік із тюрми. З того часу жив у лісах.

Це його, Машталіра ім'я пролітало цю країну з кінця в кінець. Це воно гомоніло по селах, по міських передмістях, по панських дворах, по графських тартаках. Це про нього шуміли старезні ліси, буйні молодняки. В тюремних келіях, по батрацьких хатах, по глухих хуторах, у жидівських коршмах зривався Машталірів наказ як сухий тріск пострілу. На цей наказ ставали старі й малі. Струнко ставали на цей наказ.

І Зорич мимохіть відвів зір.

Відійшов у тінь, розіп'яв куртку й сів. Звикав поволі до світла. Невелика кімната. Так як би нічого не було. Стіл, шафа, ліжка. Все тихе, міщанське. Ніхто б не подумав, що під підлогою тут склад револьверів і крісів.

Царевич, той високий, із чорними вугляними очима й гривкою, що неслухняно злітала на чоло, далі міряв кроками кімнату. Зморщив чоло — Зорич перебив думки.

— Так, про що це я?... Ага, в Красноволі підстрілили коменданта. З обрізу — аж любо, не зойкнув. Боеві хлопці. В Гривятці закололи вилами ексекютора. В Радшині двох шпіцлів — як не було... всі йдуть у ліси.

— А куди ж іти — озвався Залізняк — вже найвищий час! Треба говорити інакше: або вони, або ми. Північні райони — злидні, темрява, терор. Гади просто на місці стріляють людей, де заочать. За щонебудь вбивають. Там люди моляться на нас — три летючки дав; мало не потовклись, щоб читати. Вірять, що визволимо.

Цих двох Зорич знав. Царевич у тридцятім прийшов із Києва, з 33-ої дивізії. Мали розстріляти за бунт. Залізняк колись був кооператором, просвітянським діячем. Упертий лоб, товсті губи, стрижена голова. Таких багато. З ними розмови нема — тільки діяти. Все вперед! Разом із Царевичем жив нелегально. Кожної весни починали подорож по країні. Косарями, прочанами рибалками. Від Почаєва до Корця, від Берестечка до Дубровиці. Нерозлучні, чорні од сонця, веселі. Розкидали відозви, закладали звена. Як плугатарі йшли в обліг.

— А що там у Головному, товаришу?..

Подивились усі на Зорича. Христина з кута, Машталір ізза стола. Царевич спинився. Залізняк схрестив руки на грудях. Це питав Римарчук — господар цієї садиби. Ніколи не був заарештований. Кутив люльку, розводив бджоли й читав пасічницький журнал. Ніхто не подумав би, що належить до Організації. Сорок років — кістастий, із стрипчастими бровами, вуси — стріхою. Так настирливо глядів на Зорича. Але той був схований у тіні.

— Я слухаю Вас. Потім скажу.

Машталір сів за стіл. Щелепа важко рушилась. Світилось ув очах.

— Ми ввійшли в безпосередньо революційний період. Ззовні — пацифікація, терор, здирство. Із нутра — накипає. А разом — війна. Вже почалось. Ми стримували доки могли — не можна далі. Маса підуть самі... Сіємо вітер — збираємо бурю. Нам ніколи вже чекати.

— Здаєте собі справу з наслідків? — перебив його Зорич.

— Буде різня (Машталір посміхнувся й погладив себе по лисині). У них військо, поліція, кулемети, апарат, залізниця. У нас ліси й обрізи. Але в них терен горить під ногами — ми тут удома. Будемо битись до останнього. Або вони — або ми.

— Конкретно?

— Конкретно, кожний мешканець — наш борець. Не рахую зрадників і угодовців. Тих на теляку. Але звичайно, опора це кадри Боевої. Пятьсот людей наввесь терен. Пятьсот підстаршин і старшин. Я знаю їх у підпіллі. Саботаж, екси й тим подібне — добрі. Як буде в партизанці — не знаю. Але вони підуть у першу чергу. Проте цікаво — другий бік. Як там показує звіт, Залізничаче?..

— Полк кавалерії, полк піхоти. Школа поліції. Так приблизно в кожному повіті. Частини прибувають — за тиждень сюди стягнуть добрий кулак...

— Чи не можна щось почати між вояками?..

— Виключено. Самі ляхи. Із Шлеська й Познанщини. Все затяте. Українець для них скажений пес, що його треба стріляти на місці.

Машталір затарабанив по столі короткими пальцями.

— Так, з ними розмови нема.

Зорич подивився в стелю. Це були столітні, господарські сволоки.

— Є кулемети?..

— З двадцять.

— Мені казали — сто.

— Двадцять до вжитку, решта перестарілі, поржавілі. Можна не рахувати.

Зорич, посміхнувшись, хитнув головою.

— А все інше?..

— Кріси, обрізи, гранати. Є подостатком. Приховали.

Тут із дня в день чекають наказу. Це буде потрясіння, що його не знав світ. Так є, так рішено. Встає малий і старий. Підемо наосліп, просто на смерть. І так ідемо. Тюрми переповнені. Що тижня шибениці. В лісах кишить.

— Ви знаєте про смерть сімох? — кинула Христина.

— Знаю. Пішли з гаслами. Хороше вмерли.

Замовкли. Машталір дивився проти себе в стіну, де плитали тіні. Ці тіні ставали зловіщі, хмарами повзли по стіні. І Залізник, і Царевич стояли як хмари. І Римарчук нахмурих брови. І Христина скамяніла.

Це був штаб Організації — комітет п'ятох.

А втім Зорич перебив тишу.

— Мені не залишається нічого іншого, як іти з Вами. Головний Комітет інакше не порадить. Ваш терен виключний. Але нині ще треба телефонувати про рішення. Головний му- сить його знати. Я лишаюсь з Вами — там я заганявся в край. Не спав сім ночей — раз-у-раз зміняв терен — ішли по п'ятах...

Залізник підійшов до нього. Повіяло холодом.

— Я не знаю, як там вирішить Головний. Ми йдемо й кінець. Про Головний поговоримо пізніше. Тепер ми встаємо з чим є. Ось і все.

Це був твердий, нарваний хлопець.

Машталір прищулив очі.

— Замешкаєте в місті.

— Маю документи агента деревної фірми й журналіста.

— Краще агент. Осьде журналістів не люблять.

— Добре. Тут у Вас дефензивою кермує Шабльовські?..

Щоб я не трапив на знайомих...

Командант пильно глянув на Зорича. За мить, байдуже:

— Шабльовські. Дурень. Пянчуга. Гірший це — Кравчук. Яничар. Найгірший кат. Він нам погромив торік Організацію. З його руки — тисячі в тюрмах. І ми полюємо за ним.

— А як комуна?

— Слабка, але декого ще потягне. Нею кермує поліція, щоб нас паралізувати знутри. Ну й большевики. Лідери — жид Бренер, чекіст Ліплін, поляк Геліус і наш зрадник Стецюк. Половина на службі поліції. А цікаво, що большевики

над кордоном стягнули кінну дивізію. Помагати ляхам у випадку повстання.

Залізник різко обернувся.

— Маю в комуні брата. Зустрінемось.

— Так — скося глянув на нього Зорич — з комуною треба скінчити.

— Її стріляють так як і ляхів — кинув Царевич.

Помовчали. Цокав годинник. Римарчук пихкотів люлькою.

— А як тартаки, фільварки?

— Наші. Кожної хвилини готові до страйку. Маємо і своїх залізничників. Ми всюди маємо своїх людей. Навіть у поліції. Всі готові.

— Щодо особистих актів?..

— Це будуть сигнали до виступу. Три-чотири, не більше. Ми вже їх розділили.

— А з рештою як?..

— То що й зараз. Куля в лоб і все. Ні одного ляха в країні — так буде.

Машталір підвівся.

— Гаразд. Залишається ще плян акції. Я хотів би стримати початок хоч на вісім тижнів, коли будемо зовсім готові. Час і так працює на нас. До вісьми тижнів матимемо в лісах десять тисяч багнетів. Царевич — мапу...

Зорич підійшов до вікна. Там туман рідшав, яснів. За чіткими зарисами дерев блідло весняне небо. Христина підійшла до нього. Дивилась разом із ним у вікно. Ці всі говорили, але щось прикре й неприємне ковзалось в їх голосах. Холодне як свист кулі. Зорич мимоволі здрігнувся всім єством, проте за секунду оговтався. Посміхнувся до Христини. Пригладив русяву чуприну. Цей рух додав йому спокою.

Вставав день.

5.

Ковель - Камінь - Сарни - Рівне - Луцьк - Володимир. Шестикутник, замкнений подвійними ґратами. Земля без імені, земля під ярмом. Піски, багна, трясовиння, рівнина, торочена лісами. Бездонні очі озер, срібні змії річок. Шляхи

королівські й царські, на схід і на захід. Люд, що гніздиться по курних хатах, по смолокурнях, по хуторах, по землянках. Низьколобий люд орачів, чабанів, батраків. Вічно в землі, як хом'як, вічно з похиленою спиною, завжди впершись очима вниз, завжди працює на інших, виморений на своїх півланках, десятинах. Горілка, пранці, шіпля. А над похнюпленими хатами — палати польських панів. Біля піскових нивок — широкі загони панських ланів. Радзивіли, Плятери, Сангушки, Потоцькі. А за ними тягнуться цупкі лапи жидівських глитаїв: промисловців, власників тартаків, лихварів, коршмарів. Каці, Блюменштайни, Геллери. Пявки, павуки, скорпіони.

Терен воєн. Пляцдарм. Рілля поорана гранатами, посічена кільчастими засіками, зрита окопами. В озерах відблиски лун. Кости під лемішем, черепи на пастовнях. Сюдою йшли вони в атаки, одбивали крок сірі піхотинці, рвалась кіннота, топтала жита, з гуркотом переходила артилерія. Поляки, шведи, москалі, французи, німці, мадяри, австрійці. Одні йшли на захід, другі на схід. Чвалувала крилата гусарія Ягайлонів і Ваз. Вилискували шоломи райтарів Карла XII. Фуркотили прапорці корпусів Клінгера й Реніє у 1812 р. Ладнали коновязь авангарди Макензена. Курились шляхи, несли пилюгу биті тракții, на Схід.

Зорич ішов містом. З ним молодий Римарчук, той хлопча з веселими ямками на щоках. Перевалювався молодий медвідь. Волосся щіткою. Довірливий погляд. Ішов слухняно за Зоричем. Він ще міг жити легально. Ці другі за-дня зашивались у нори, ховались у клунях, пропадали так, як би западалися під землю.

Містом густо ходили патрулі з багнетами на крісах. По каменюках цокали підкови кінної поліції. Цієї ночі в міщанському куті знову найшли двох поліцаїв із викар'яченими зікрами, з кулями в лобах. Так сказав Римарчук і прищулив око. «Ти там був?» — посміхнувся Зорич. Той мовчав.

Місто принишкло. Одноманітні, цегляні будинки. Обдерті конури з брудними жиденятами, що порпаються в смердючих подвірях. Ніхто ними не піклується. Кишать як чер-

ва, верещать мишвою. Міщанські садиби з маленькими хатинами, що таємничо глядять очима вікон ізза осокорів. І гордо здіймається над містом рудий будинок із пратами на вікнах. Там гуде як в улию. Кругом вартові. На мурах кільці дроту. Відкриваються куті заліззям брами — ведуть їх, ведуть скutih по двоє, по троє по четверо.

— Прендзей, холеро, пся твоя маць!..

Право займанщин тверде. Право кольоній — шибениця, куля й казмати. Виламані руки, викручені пальці, змасакровані геніталія. Мури захляпані мозком і кровю. Підвали — катівні. Тисячі спин пошматовані шомполами — одна рана. Чорні стовпи шибениць. Тюрми, де в келіях, що на шість чоловік, душиться в бруді, у вошах і в прокльонах сорок. Тюрми-криниці, де ніколи нема сонця. Тюрми з хробачливими зупами, з мерляцьким сопухом, з вічною лайкою, що згустками висне в коридорах. Поліція, поліція, поліція. А зараз близько слідчий уряд — гадуче кубло з тисячами закамарків, кімнаток, келій, виходів. Лопочуть ундервуди, дерчать ремінтони — це робляться протоколи поліції. Сотка мишастих людей із прикрими очиями виходить світанням на лови — це армія шпіцлів, провокаторів, конфідентів. Гуркочуть мотори на подвірях, заглушують зойк людей — це допитує пан комісар.

А в ясній кімнаті воевідства, що напроти, опецькуватий добродій диктує телеграму:

... «країна висловлює своє палке бажання завжди служити державі, завжди боронити її кордонів. Країна є невідемною, споконвічною частиною нашої найяснішої Річипосполитої...».

— Прендзей, холеро, пся твоя маць...

Весняне сонце на вістрію багнетів. Багнети скрізь. Ідуть битими шляхами, заходять у нашошорені села, нишпорять у кущах, по узліссях. Риють землю — шукають зброї. Колять на місці бунтарів. Ведуть у тюрми непокірних. Ведуть під наглі суди, а звідти під шибеницю. На смерть.

... «населення спонтанно вітає представників влади. Всякий анархістичний елемент зустрічає в населення лиш погорду. Країна переживає нову еру»...

Пруть на схід, на Україну озвірілі босяки, нахабні бан-

дити, зголоднілі зайди. Пруть мов сарана. Шляхта за маєтками. Підприємці в нове Ельдорадо. Істеричні баби. Хитрі езуїти. Кати, шпіони, тюремні дозорці, поліцаї, езекутори. На Дике Поле пруть піоніри, осадники, щоб уживати, красти, жиріти.

Прикладом у груди! Дітей пояничарити! Згвалтувати жінок!

... «з одушевленням приступає країна до причастя великої панствової культури»...

До культури держимордового чобота, жандармського налигача. До культури канчука й штика. До культури шпиків, ренегатів, зрадників! Слідчих урядів і тюрем.

Зорич замешкав у готелі «Варшава». Колись ця жидівська нора називалась «Москвою». Змінились пани, раби залишились ці самі. Поліційний урядовець перерахував паспорт: «Се-бас-ті-я-но-вич». Записав. Ніякого підозріння. Цей приїзжий не виглядає на терориста. Зорич посміхнувся.

Над містом — авіони. Зорять, чи в зеленій, таємничій хаші лісів не чатує іредента. Але її не можна достерегти в цій проклятій країні трясавин, багон і заплавин. Її хоронить туман, що встає з мочарів. Вона скрадається, повзе — причаїлась. І тільки це місто з фортецею цегляної тюрми, із лабіринтом слідчого уряду, із двірцем, що рейками й дротами лучить кольонію з метрополією — острівець у морі іреденти. Тиша кругом, божевільно непокоюча тиша передгрозя.

... «країну спацифіковано. Країна проводить творчу працю»...

Крок за кроком по цих нужденних вуличках. Тартак жидівського глитая — Геллера. Сюди іде ліс столітній країни, щогли сосон, важкі кадовби дубів, струнки берези. Іде під пили, під гатри, потім на колійку, звідти на плятформи й у Варшаву, а там у Данціг. Так як і костопольський базальт, і рівенський граніт, і пшениця, і жито. Все вивезти звідси, видерти що лиш можна, мерщій, мерщій, бо немає часу.

Гатрові моргнули до Римарчука. «Це всі наші» — сказав він до Зорича.

Ішли ярмарком. Стояли воли, похиливши голови, широ-

кокості, круторогі. Шкірили зуби миршаві конята, рябі й ребрасті. Привозили борошно, дрова, сіно. Господарі товпилися коло возів, димили махоркою. Мовчаливі, боязкі. Не торгувалось. Щось зависало над містом, злітало з олов'яних хмар тривожним шестокрилом. Шаруділо, шамшіло, шепотіло.

— Що привіз дядько Кагуй? — Римарчук доступив до одного.

Невеличкий, з віспою на лиці, у дранім кожусі. Смоктав козячу лапку. Прийшов із Великої Глуші, що десь у лісах, у надрі Заозір'я. Кагуй — це як крик чайки. Зловісний крик.

— Привіз дрова, везу сіно, в нас сіна обмаль. Затопило. Докупляємо цього року.

Посміхався. Блищали хитренькі оченята.

— Чи хоч добре сіно, грудок?..

— Погляди самий.

Римарчук поглядив рукою. Покликав і Зорича. Тверде й холодне. Дула крісів.

— Машталірів крам?

— Він і є.

— То ж з Богом до Зелених Святків, дядьку Кагуй.

— З Богом небоже. Приходь на Заозір'я. Весна — любо.

Дядько зашився в кожуха, згорбився — десь на розбіснули багнети патрулів.

Зорич і Римарчук ще заходили в коршми.

По столах котились важкі слова, мов кусні заліза. Кидала їх мужицька біда, чорна, як земля. Шипіли в горілці залізні слова, горілки бо ставало, вона скарбова, дешева, щоб туманити хлопа, гасити його снагу широкоперсну. Вставали зза столів кожухаті, кошлаті мужики. Вакула, Тиміш, Пилип, Сила. З Божої Волі, з Черевахи, із Будиш. Бракувало їм кулеметних стрічок на груди й обрізанів у мози листі лапи. Скоса глянули.

— Що за один? (на Зорича).

— Не бійся, наш.

Кивнули. Міг бесідувати з ними.

А чорнявий хлопець, підстрижений під гривку, що сидів на ляді й баламкав ногою, сказав просто:

— Почнемо генеральний страйк. Не веземо нічого до міста. Хай здихають без хліба, гаддя. Ми без нафти не згинемо — лучиною світитимем. Українець — вони так само вимовляють, як собака. Самі — пси. Чи не так, Римарчук?..

— Правда, Бердишук.

— Наша одна правда (вигукнув хлопець). Війна наша правда. Або вони, або ми! Нам нема що тратити — все й так забрали, прокляті. І так нас виморять..

Римарчук кинув на стіл листки, що спалахнули в шортках пальцях:

«... іде Національна Революція. Хто був мертвий — воскрес. Хто був німий — заговорив. Бо велика сівба почалась, на кривавім полі займанщин сівба. Беріте, хлопці, кріси до рук, обрізани, гранати! Хай почують на весь світ про нас, що стаємо за свою правду. Хай живе Україна, Самостійна й Соборна! — За боеву — Комітет П'яťох».

Це були Машталірові листки, Машталірові важкі слова. Їх Зорич пізнав. Але досить. Потягнув хлопця за собою. Перетиснулись через стіни плечей, повз важкі кожухи, що пахли смолою. Бердишук ще агітував за селянським страйком.

Зорич уже бачив усе. Він уже почув усе, що хотів чути. То ось-ось мала зірватись буря. Здійметься над країною вітер, вихор, гураган і покотить геть до Буга, за Буг, до Висли рогатівки з орлами, змете протоколи слідчих урядів, пожене як несамовиті панські брики, ксьондзівські коляси, осадницькі вози. Як осінній лист полетить усе з вітром...

Зорич мимохить притримав кашкета, ніби справді зірвався вітер. Зпритомнів. На вулиці проти воевідського будинку, стояли кінні патрулі поліції. Карабіни за плечима. Здорові випасені пики перетяті ремінем. Знов гнали партію скутих. Вели смертників із того самого Каменського загону. Римарчук дивився за ними. Мірно крочили скуті по двох. Хмурі, худі. Знечевя Зорич торкнув Римарчука за рукав.

— Слухай, ти знаєш до чого це все?..

Римарчук здивовано мовчав.

— Що все?..

— А оте, що бачиш... — Зорич повів рукою кругом себе.

Хлопець знизав раменами.

— Бемось і все. Або нам, або їм смерть. Ось до чого йде.

— А ти знаєш, що таке смерть?

Зорич вперся в нього поглядом. Злим, сливе ворожим. Римарчук нічого не відповів. Посміхнувся. В очах перебігало щось хутке, гостре. Як вимах шаблею. І згасло. Так, на вулиці, проти тихого весняного неба. Тоді мовчки розійшлися.

Того ж дня, 8 година вечером.

Було їх троє: Машталір, Царевич і Б., член Боевої, ви-сланий як розвідчик до дефензиви. Він призначив їм зустріч біля старого заводу, за містом. Різко розтинав тьму й дощ:

— Увага на Себастьяновича! Я його десь бачив і не можу, хоч забий, пригадати, де саме.

— Це Зорич із Головного, — кинув Машталір, — старий бойовик.

— Знаю, — нетерпляче сказав Б., — але я його бачив не в Головному. Я його бачив деінде, як нині бачу вас.

— Маєш ще якісь дані?..

— Ніяких, нічого не можу більше сказати. Одно тільки — пильнуйте! Ані слова більше! Нікому!

Він стиснув їм руки й поринув у темінь, звідки прийшов. Машталір і Царевич ще стояли. Місто гасло у темряві блідим маревом.

— Нікому ні слова, — повторив Машталір, — ані Христині. Чуєш, Царевичу? Про це знаємо тільки ми троє.

Рушили. Автім Царевич прошепотів:

— А коли Б. бачив його в дефензиві, команданте?

Машталір не відповів. Ішов уперед. Кругом була тьма постої квітневої ночі.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ТРАВЕНЬ

I.

За наказом, Залізнякаві залишилось ще півтори години. Був тихий, травневий вечір. Пахли, дурманили бузки. Небо затягнулось важкою поволокою, густо битою зорями. Місто тихо. І Залізник чомусь пішов у садки, попід вишневим гиллям, через росяні левади, до себе. Давно там не був — вже доброго півроку. Ішов своєю лінивою ходою, з шкуратяною курткою наопашки, без шапки. Чомусь було невимовно легко, як би цього вечера мав бути десь на гулянні. Не зважав, що могли заглядіти шпії — од їх кишло на міщанських кутах. Міг побачити хтось із знайомих. Не дбав — був зовсім певний, що ніхто не побачить. І посміхнувся — чому в таку хвилину все стає прозоріше, легше?... Як не в людини. Може й справді, перемиг у собі людину?..

Знайомий тин. У садку парскають стриножені коні. Сірко тавкнув — Залізник свиснув — Сірко підбіг, зіпнявся на нього, заскимлив як дитина. Пізнав. З дверей било вогнем. Там пекли хліб. І коли станув на порозі — мати отетеріла. Сплеснула руками, хустка зіхала на бік і зпід неї вибився сивавий волос. Заніміла. А Залізник стояв і посміхався. Якийсь дивний був із своїм спокоєм, із прозорими очима, із голоною головою.

Сиділи вдвох — а Сірко в ногах, щасливий, рахманний. З печі бив вогонь — на лугах співали. Так якби нічого ніде не було. Ні війни, ні Боевої.

— А я не надіялась — говорила стара — пропав і нема.

Так і звикла. По ночах сама — ніхто не знав. Казала всім, то що як у тюрязі? Не за злодійство, — за народ, за нашу правду. Як треба, хай сидить. Не він один. Тисячі сидять.

Залізник посміхався. Дивився на матір, на хату, де все знайоме, ніщо не змінилось, а стільки літ. Все однакове, тільки менше. Все тісне тепер. Був подібний до матері — такі самі очі, широкий ніс, важкі, затяті губи. Третім був у неї — останнім. Перший ліг на німецьким фронті, другий умер у польським таборі. Випестила третього й пішов, вже сьомий рік ходить. Четвертого так як і не було. Про нього ніколи не говорили. Він був у комуні.

— Поневіряєшся — зідхнула. Ночей, ні днів ваших нема. Знаю я. Там ви про себе не дбаєте. Заганяли вас, прокляті, кари на них нема. А чи хоч не за марне стоїте, сину?

Хитнув головою. За право стоять, не за марне.

— То й добре, а я часом боялась, ще як по тюрмах вочили. Прокинувся вночі й думаю — скільки їх за ґратами, соколів, а хто зна, чи варт це все? І тоді ще важче. А тепер не боюсь — коли так кажеш, то все гаразд.

Проте хоч була сувора, в очах щось блиснуло. Зачервоніло в огні. А Залізник підвівся.. Стояв і дивився на матір, ясний і спокійний.

— То я піду, мамо. Треба мене там.

Заметушилась, зірвалась — не думала, що так швидко кінець. Ще не натішилась.

— Побудь ще...

Залізник коротко кинув:

— Не можна. Там ждуть товариші.

Поглянула на нього. І вмить стала як він — холодна, хмура. За вікном була тиха ніч. Чатувала за вишневим гиллям таємничо всміхнена. Вугілля тріснуло в печі. Десь бреніла піймана павутинням муха. Залізник чомусь повів зором по хаті. І нараз, мати, що зааніміла, доглянула в його обличчі, в сірих очах якусь незбагнену світлість, якийсь чудесний, розсміяний день. Визволення. І тоді збагнула, що в цю хвилину, просто від неї йде на смерть.

— Іди, сину... — прошепотіла.

Залізник повільним кроком, нагнувшись під низьким одвір-

ком, вийшов на подвір'я. Пес ще був при нім. Погладив його й подався в темну хашу садків. Обернувся — в дверях обнята світлом, стояла Залізничиха, дивилась за ним, у ніч. Залізник бисто пішов далі.

2.

Звено заходило за звено. Машталір цього не говорив Зоричеві.

В кожному селі було двадцять п'ять звенових і один кулемет. На волость приходило десять-дванадцять сел, отже — триста людей і дванадцять кулеметів. Повіт мав вісім волостей — дві тисячі чотириста бійців і дев'яносто кулеметів. Все певне, як день, все готове кожної хвилини повстати. Але Машталір чекав. Він хотів мати всі повіти в своїх руках. Хотів мати в лісах десять тисяч багнетів.

Кожний постерунок поліції мав уже по п'ять скорострілів. У волостях і по панських дворах густо стояли кінні загони. На залізничних торах чатували озброєні застави. Це готували Машталірові відсіч.

Б. телефонував у «хату», що треба зволікати найменше три місяці, щоб змити адміністрацію. Б. доручав саботаж і акти, що ділають як вибух гранати. Машталір слухав Б. Машталір утихомирював звена у волостях і ліси. Там верховодив Назар і молодий дезертир Бахара. Вони нетерпеливились. Бахара тричі приходив од Назара до Комітету П'ятох за наказом виступу. Вони мали, провізорично підрахувавши, двісті-п'ятьдесят партизанів. Машталір знижував раменами й відсилав Бахару назад.

«Хата» димилась од цигарок. Викреслювати схеми, обчислювали сили й стрільна. Царевич пропонував захопити військовий арсенал. Друкарня біла тисячі відозв, що розлітались по країні полум'яними скравками. Машталір числив — три, чотири, п'ять — фільварки йшли з димом. Ставив червоним олівцем хрестик — один, другий, третій; на другий день три зайти зчезали, мов провалювались під землю. На все був рахунок, на все свій час. Машталір мусів за шість тижнів мати всю країну. Його мапа мусіла бути ціла заштрихована чер-

тками звен. Три електрівні мали стати в трьох узлових стаціях. В базальтових каменоломах, у геллерівських тартаках, у Радзівіла й Плятера мали страйкувати всі як один. Звідти донесли, що кожний робітник складає по золотому на боеву акцію. Комуна гарячково намагалась перебити Машталірову роботу, але її акції падали з дня на день.

Царевич сидів у одній сорочці. Було душно. Христина дивилась за жилавою рукою Машталіра. Не підносячи голови од мапи:

— Які новини?

— Нічого нового. Поліція відкрила три звена в Р. Ідуть арешти.

— Поїдете в цей район. На місці трьох зліквідованих — шість нових мусить бути за два тижні. Глядіть, щоб не піймали.

— Слухаю.

— В Р. занадто рухливий комісар, — додала Христина — пропоную зняти. Можу сама — маю там старі звязки.

— Ні. Все на свій час.

— В тюрмі наші голодують вже восьмий день. Прокуратор сказав: «можете здихати». З тюрми просять допомогти, коменданте.

— Треба вивести людей на вулицю. Маніфестації. Щоб викликали військо. Старі й малі на вулицю. Це все пригравка.

— Будуть жертви.

— В боротьбі не лічать жертв. Ті в тюрмі вмирають, не думають про жертви.

Машталір запалив цигарку од цигарки. Царевич підійшов до Христини. Сів біля неї. Поклав важку руку їй на плече.

— Ти щось неспокійна на цей час? Хвора?

— Ні.

Очі блищали. Трохи зблідла. Справді, була неспокійна. Царевич голосно засміявся — закохана? Вгадав. Може вперве за життя.

Була година 11. В цьому менті Залізник мав виконати акт.

Фіранка легко тріпоталась на вітрі. Вікно було крихту відчинене — виходило в темний сад. Черешневий цвіт тьмяно пахнув. Була ніч — густа, налита гарячою й важкою тишею. Крізь сад бігла доріжка, висипана піском, доходила до чавунної брами, що замикала квадрат муру. Садок, вілля стояли на відшибі, в новій чверті цього міста в шпалері таких самих чепурних віль, торочених сніговим квіттям черешень і замкнених високим муром.

— Дозвольте?..

— Чай — бісквіти — овочі — потім можете йти.

Льокай совгнувся по паркеті, великий і чудний мов нетля. Нетерпляче кляснення пальцями. Це була звичка.

— Чи забезпечені входи?..

Лице гостре й нерухоме як у мерляка:

— Стійка перед домом. Три цивільні стало напроти.

— Добре, можете йти.

Фіранки тремтіли. Легкі, прозорі, як змора. На великій канапі при блідосиній лямпі лежав добродій. Важко дихав. Був товстий не вміру. Щось кабаняче в важкім обвислім підборіддю, в заплилих очах, що двома чорними цятками вистають ізза м'яса щок. Лежав у піжамах, у нічних капцях, перекидав нетерпляче газети, що мертвими плахтами падали із його пухких пальців на килим. Білили на нім як розпростерті, чудернацькі птахи. З товстих губ, зпід смужки колючих вусів виставала цигара. І її вогник в півтьмі цієї м'якої, синьої кімнати, літав червоною крапкою. Добродій пихкав, задихався. Тук його заливав.

А проте він був неоцінений в цій країні. Ніхто не міг би його замінити. Він знав її. Він зріс у ній — його батько тримав посесію у Радзівіла й хто б міг подумати, що з тоненького паничка, що приїжджав тут на вакації, виросте такий великий і грубий чоловік? І попри все він був рухливий. Його мозок варив справно, бистро, родив ясні, як джерельний струм, думки. Добродій цей не займав ніякої адміністративної посади, він не судив, не бив, не вішав. Він розкладав верхівку цієї країни — це було найголовніше. Він переманював до себе досі непримирених, він ладився зо скрайніми,

він очаровував своєю вимовою духовенство, вчительство, все вибране суспільство цієї країни. Він замирював його із ричипосполитою. Це була переважка, кертиччина праця, але він її виконував і тому був неоцінений.

Фіранки затріпотали зляканими, підбитими мєвами. Війнув вітер. Вдарив гострий пах черешень. Добродій зморщив чоло, закусив цигару, закашлявся, груди ходили під піжамою. Газета писала дурниці, газета зовсім не розуміла політичної гри. Він завсіди мав клопіт із цією шматою, що лізла зо шкури для доказання свого патріотизму. Але вона не розуміла, чи не хотіла зрозуміти, що тим самим перешкоджає йому в праці, нищить усі його посунення. Дурні йолопи, хіба хто сумнівається в їх патріотизмі? Але не треба дразнити цієї країни. Не треба йому влязати в дорогу, продуману дорогу. Сердито жбурнув газету на килим і підвів очиці. Це було важко, бо під ними були набряклі, олов'яні мішки.

Перед ним стояла людина.

Знепритомнів. Закліпав віями. Так, людина стояла перед ним, серед цієї синьої тиші. Він десь її бачив, так, нема мови, десь бачив. Голена голова. Крутий лоб. Широкий ніс. Важкі губи. Вперте підбороддя. Шкурятяна куртка. «На що йому ця куртка?» — майнуло в голові, «аджеж тепер не холодно, травень...». Схаменувся. Думає про дурниці, а ця голова була жаска. Ці очі зпід густих брів сверлили його двома скаженими, божевільно гострими вістрями. Треба було підвестись, крикнути, чого їм треба, залярмувати всіх, весь дім, всю вулицю. Ті вістря були немилосердні, вони пригвождували!

1 нараз важкі губи заворушились. Різко розтяли синю тиші:

— Іменем Боевої...

На піжамі велика багряна пляма. На синім алябастрі лямпи червоні бризки. Такі самі на білих крилах жбурленої газети.

Шкурятана куртка не хапаючись, підійшла до вікна й зчезла у вишневім квіттю. Тихо тремтіла фіранка.

— Це перший сигнал Машталіра — сказала Христина.
— Дивна річ, чому такий акт діє потрясаючо?..

— Максимальне напруження волі людини, що його проводить — відповів Зорич — уділяється другим, розходиться флюїдами по всій країні.

Зорича гостро смагнув цей ясний день. Він був заскочений вісткою про подію, що прийшла несподівано й нагально, сливе приголомшила його. Йому нічого не сказали, навіть не було мови при нім про речинець, хоч Машталір згадував загально про потребу подібних виступів. Незрозуміло. І це застановляло. Був нашошорений, чуйний.

Зате Христина була мов причинна. Мала щось дивне й святочне в своїм обличчі. Вони зустрічались у другій «хаті» Боевої, у тихім дімку старої вдови по судовім урядовцю. Пахло нафталіною в цих низьких, затхлих покоях із по-викривлюваними старомодними меблями, із мертвим листтям пальми. Господиня, суха й зморщена на лиці, як торішне яблуко, дискретно зникала в своїй кімнатці, коли приходили на нараду; їй ніхто не чув. Сиділа там мов миша. А тільки потім ставала в дверях і коли люди виходили, кивала до них, мов дивний ідолець, головою й приязно всміхалась. Вороги забили їй у 19-ім році сина. Була зовсім сива.

— Тоді мусить бути якась незбагнена, чудесна світлість, — сказала по надумі Христина. — Подумайте. В кожній людині збережене почуття, що життя людини святість. Ви звикли до цього. І ось ви переконали себе, що цього нема. Ви зломали святість, людський закон. Ви вже понад ним, ви перемогли його, і себе, і вічність, і усіх. Це щось незбагнене, надлюдське...

— Дурниці все — Зорич відвернувся від вікна. — Ви ще не сприяли ідеї органічно. У вас ще залишки минулого. Нічого в такій хвилині не міркується. Ніякої містики в цьому нема. Ми взагалі не знаємо людей, як якісь окремі явища. Ми знаємо тільки ворога, а все інше є дурниці. Безперечно тоді кожний напружений як струна, але він думає лиш про те, щоб виконати наказ. Ніякої думки про закони, про святощі нема. Та й яка може бути інша святість для

нас, крім своєї справи і наказу? Сповнити його — ось найбільше напруження.

— Ви розумієте це спрощено, Зоричу.

Цей знизав раменами.

— Можливо, але так є. Коли б у таких хвилинах думати про людину, то просто кожний заломався б і не виконав би наказу. Ваші закони, святощі, це спекуляції мозку. А все, що приходить із розумування, — м'яве й недіяльне. Діяльне лише те, що приходить із чуття. Речі, про які говоримо також чуття, дарма, що назверх мають позначки обрахованої, холодної розваги.

Христина вдивлялась у нього. Так і вилискував, стоячи біля вікна, обнятий сонцем. І Христині видалось у цю мить, що це вістря розтинає немилосердно, нещадимо всі думки, всю її свідомість. Розпанахує на двоє її єство.

— Я не знаю, може це й так. Я ще цього не переживала. Я теоретично готова давно, я все обмірковувала й все для мене ясне. А чи ви мали вже нагоду пережити це?

Він засміявся — блиснули зуби.

— Так — відповів — власне ця нагода мене переконала. За першим разом. Тут не було про що думати. І вірте мені, що я ніколи не бачив ніякої людини; бачив тільки якусь річ, що порушається, ненависну огидну, річ, що перешкоджає мені сповнити наказ. Ось і все. І так завжди. Такою будьте й ви; я хотів би, щоб ви такою були.

— Може я й є такою — сказала Христина.

— Ви є звичайна, маленька жінка, Христино.

Він підійшов до неї й став зовсім близько, так що вона бачила блиски вістря в його очах зараз біля себе, чула при собі його віддих. То було гостре, таємниче лице. То була сама таємниця, проклята, затягуюча. Всмоктувала в себе як трясовиння. Христина чула, що щось бунтується в ній. Непокірне. Бурилось проти тієї таємниці, що йшла до неї, стала ось тут близько. Хотіла відсахнутись. Але не могла. Цей голос різко смагнув те, що бунтувалось у її нутрі.

— Христино — тихо промовив Зорич — хто виконав це?..

Настирливо, але вже владно звучав цей голос. Здивува-

лась, зовсім не думала, що про це питає. Чекала чогось зовсім другого.

— Залізник — сказала машинально.

— Так — посміхнувся загадково Зорич — я так і думав.

Воля Христини відлетіла як полохлива, слабка пташка. Автім вона була тільки жінка.

5.

Того ж дня, 9 година веч.

Царевич вернувся закурений, засмалений сонцем украй. Прийшов із Заозірря, де хвилювались райони. Лишив там п'ятнадцять нових звен, привіз звіти. Люди чекали. Царевич радісно звітував — Заозірря готове. Заозірря стоїть так, як і всі.

Комендант про себе сміявся — очі зішлись йому в тісенькі шпарочки, погладжував лисину. Був у доброму настрою. Залізник безпробудним, кріпким сном спав у захистному горищі у Вітрів. Комендант любив його.

Римарчук пихкотів люлькою. Він чекав свого часу, коли треба буде вийти до мас. Римарчук міг взяти маси в кулак, зібгати їх і потім жбурнути як хуртовину в простір — нехай його рвуть. Римарчука тримали в резерві. Його час ще не прийшов. Комендант знав своїх людей — тих чотирьох і тих усіх, що там у лісах. Вибрав їх із тисяч — мусіли бути вартими цього.

— Треба грошей — сказав Машталір — без грошей усе кульгає. Пропагандивна секція без шеляга — друкарня стоїть. У такий гарячий час годі житись шагами. Частина стрілен досі не викуплена. Зірваний звязок у деяких місцях. Без грошей не рушиш. Головний нічого не має. Всі резерви на вичерпанні. Коли не матимемо хоч сто тисяч — акція впаде. Отже знаєте, що треба...

Царевич стріпонував попіл із цигарки:

— Так...

Комендант пройшовся по кімнаті, стукаючи каблуками.

— Я вже повідомив. Вісім людей уже чекають. Треба провідника. Котрийсь із нас мусить іти з ними.

Із кута, із п'ятьми впав голос.

— Я. Зорич.

Царевич бистро поглянув на коменданта. Цього ніхто не завважив. Цей погляд зловив тільки комендант і відбив його. Гострим лезом дивної усмішки. Кивнув головою. Обернувся повагом до Зорича, що вийшов із теміні й стояв перед ним, схрестивши на грудях руки. Холодний, байдужий. Такий як був завжди — сім літ. Дивились хвилину на себе. Мовчали. І всі притихли.

— Гаразд — коротко кинув Машталір — підете. Дам вам головні деталі. Хлопці добрі — можете бути певні. Розробіть плян самі — вас не вчити. Організація мусить мати гроші. Негайно.

В кімнату вийшов молодий Римарчук. Був блідий. Комендант змовк.

— Коменданте, тільки що була поліція у Вітрів. Забрали Залізняка. Мусів бути у тому провокатор: хати ніхто не знав.

У цю ж мить Царевич вперся очима в Зорича. Але той стояв байдужий, так само схрестивши руки, вдивляючись кудись, понад голови всіх, в одну точку. Не дригнув ані одною жилкою. Христина підвела голову. Всі дивились на Машталіра. А цей важко й тихо кинув:

— Нема Залізняка вже, товариші. Нема його й не буде...

— Але буде смерть тому, хто його видав — глухо відповів Царевич.

6.

Вийшли в темінь. Машталір і Царевич. Комендант п'ятно поглянув на Царевича; цей знизав раменами. Був заклопотаний. «Секція не відповідає. Очевидно Б. нема, треба чекати...». Комендант незадоволено зморщився. «Кепсько... справа проволічеться. Треба ще нині мати відповідь. Б. мусить про це знати». Царевич нервово кусав губи. Вони тільки-що телефонували до секретної секції, до Б. Треба було необхідно знати, хто видав Залізняка.

— Ви є певний, Царевичу, вашого підозріння?..

Царевич схвильовано, перериваним голосом, промовив:

— Як самого себе, коменданте. Про це знали тільки ми-

ви, я й Христина. Вона сказала йому, очевидно, нічого не підозріваючи. А цей уже все зробив далі.

Комендант похитав головою.

— Всеж таки всіх даних не маємо, Царевичу. Цього всього замало. Тут вирішить Б.

— А однак ви непотрібно йому доручили справу грошей.

Машталір посміхнувся.

— Я певний, що вона вдасться. Тим більше тепер, коли він спостеріг наше підозріння. А він до таких справ мистець.

Царевич спинився й розкурив цигарку. Заспокоювався.

— Відразу він мені не подобався. Чорт його знає, що це таке. Щось в устах недобре. Якась одна чертка, а така неприємна. Я присягнув би, що він має на сумлінню не одного.

— Побачимо.

Комендант оглянувся. За ними десять-пятьнадцять кроків ішла охорона — Римарчук і Бас із Вовчого кута. В місті було неспокійно. Римарчук тривожно свиснув — це з заулку нюшили вже шпіцлі. Комендант і Царевич звернули в бік, у темінь.

7.

Огрядний добродій затарабанив пальцями по столі. Мав розумне набрякле лице, якогось зеленавого кольору, з важкими оловяними очима, що таїлись у глибоких западинах. Орлиний ніс. Расове, хижацьке обличчя. Притьмарена лямпа пускала крихту світла на стоси паперів, на попільничку з купою недокурків, на всю цю кімнату, заставлену шафами. Світло грало й на слухавці телефону, що лежала у вильцях. Це була перша секція оборони.

Добродій, що важко сидів у глибокій кріслі, в тіні, приїхав сюди з центру, дослідити терен. А по кімнаті ходив чоловік із обличчям дога, різника або боксера. Мав на очах великі окуляри й через них очі видавались великі як у вола, непорушні, переважкі. Коли добродій заговорював до нього, він услужливо спинявся й слухав. Це був керівник секції, комісар Кравчук. Через його руки переходили всі справи Бо-

євої, він кермував комуною й саджав у тюрми та висилав на шибениці.

— Ви давно знаєте Н-13?.. — промовив добродій з олов'яними очима.

— П'ять років, шефе, — сказав цей, погладжуючи бичачий карк, — це були покутські справи.

— Його презентували вам тамошні чинники?..

— Ні, він зголосився до мене особисто у Варшаві, коли я ще звідти кермував секцією. Ми мали з ним довгу розмову — коло п'яти годин. Я познайомився з актами. Це був дуже вартісний осібняк. Від кількох літ ув організації; член Головного Комітету. Повне довіря. Боевик першої класи. За все, що він зробив, варт того, щоб його повісили найменше три рази. Ви пригадуєте, ексцеленціє, три екзи в 927? Там треба було мати божевільну відвагу. Він також брав участь у підготовці центрального акту. «Вюн» — може ви чули, це відоме псевдо.

Шеф кивнув головою. Слухав із увагою. Комісар про- довжував.

— Зрештою про це все я його не випитував. Воно не мало значення.

Шеф бавився вічним пером. Час від часу зиркав на комісара.

— Він вам запропонував свої услуги?..

— Так щось у цьому роді. Виключний випадок. Не можна абсолютно сказати, що мав потребу в грошах. Також і не був це перелім ідеологічного характеру чи що. Скоріще якийсь патологічний об'яв. Він мені сказав, що є з уродження спортсменом і рекордсменом, іде задля однієї насолоди ризиком. Хвора людина як стій.

— Ви прийняли його послуги? — Шеф підняв крихту абажур, щоб світло впало на лице різника.

— Не відразу, — відповів різник, прижмурившись. — Я мусів познайомитись із цілою справою як слід. Признатись, я був ошоломлений. Грізний боевик, за яким ми полювали стільки років, якась невловима бестія, член Головного і раптом такий трюк. Це виглядало дуже підозріло. Я не дав йому дефінітивної відповіді й призначив друге побачення. За цей час мої люди ходили за ним крок-у-крок. Він жив у першо-

рядному отелі на паспорт англійського купця. Ви розумієте, мене чорти брали, що така птаха прийшла нам просто в руки. Зпочатку я ще припускав, що він розійшовся з організацією, але потім переконався, що ні, що він мав десятки побачень з різнородними типами, емісарами й підвладними. Декого, ми, признатись, по дурному схопили, але потім; на його ж бажання випустили. Отож далі...

— Романтична історія, до чорта, — кинув шеф і пакнув димом, — слухаю вас...

Різник важко ступав по пухнатім килимі. Але його кроків не було чути.

— На другім побаченні він мені сказав таке: «ви можете мене арештувати й дати під суд. Запроторити на завжди в тюрму або повісити. Але ви на цьому вийдете тірше. Я буду мучеником-героем і на моїй пам'яті виховаються тисячі фанатиків. Моя пропозиція далеко вигідніша...». Я признав йому рацію. Це було чудесне досягнення. І так почалося.

— Ви платили йому пенсію?..

— Так, потім стало її підвищував. Але це була зовсім побічна справа. Він віддав нам неоціненні прислуги. Ви пригадуєте низку невдачних актів і провал центрального? Це була його робота. Ви пригадуєте справу невловимих Брили, Скелі, Сірка, Богуна? Їх повішено. Це була його справа. Ми передбачили завдяки йому вибух у 930...

Шеф слухав уважно, нахиливши голову на бік.

— Чи не робив він на два боки?..

— Ні. Ми переконались у цьому. Від нас він нічого ніколи не брав. Часом тільки запитував, чи цей або інший не є на нашій службі. Зразковий співробітник. Маломовний, діловий, гострий. Це людина сталевих нервів.

Мовчанка. Кроки по килимі, тихі котячі кроки. Шеф роздумував.

— Хто знає про його співпрацю?

— Тільки я. Ви знаєте, ця організація чортівськи розгалужена. Іноді ми не певні наших найкращих людей.

Добродій з зеленим лицем подзвонив. Ввійшов дижурний.

— Ввести пана Себастьяновича.

За хвилину Зорич лінивою ходою увійшов у кабінет. Кивнув людині з обличчям дога. Байдуже озирався по кімнаті.

Шеф показав йому крісло. Він сів і був у світлі. Хвилину дивились на себе. Настирливо, пронизливо. Добродій із центру перший простяг руку по цигарки. Його обличчя було в тіні.

— Добрий вечір, пане Себастьянович...

— Добрий вечір, ексцеленціє.

— Ми знаємось, — посміхнувся шеф, — тому приблизно місяць ми їхали в одному переділі. Вивязалась цікава дискусія. Ваш виступ був такий ефектовний, але ви так бистро зникли, що всі дуже жалували.

— Я вискочив тоді з потягу, байдуже кинув Зорич.

— Ага, розумію. Значить, ви вже в цій країні зверх місяця?

Груба риба ловила його погляд. Сама ледви-ледви посміхалася кутиками уст.

— Чи служить вам клімат?

— Як бачите.

Зорич понуро, з під лоба дивився на шефа. Вторував його тонові.

— Соснові ліси, пісок, ріка. Маємо тут першорядні курортні місцевости.

— Знаю.

— Чи маєте якісь зажалення на адміністрацію?

— Вповні задоволений.

— Отелі, кухня, театр?..

— Першорядні.

— Погода сприяє, що?..

— Досить дурниць, — скрикнув нагло Зорич і кинув цигарку. Різник беззвучно сміявся. Йому тряслось тільки підборіддя. Шеф прищулив око й уважно продовжував дивитись на Зорича.

— Справи настільки поважні, — гостро говорив той, — що дивно займатись дурницями. Хочете мені придивитись — прошу. Хочете мене ловити, не зловите, бо нема на чім. Пан комісар повинен був вас поінформувати про мене.

Ексцеленція споважнів. Став сухий і діловитий. Кинув іграшки.

— Переходимо до речі. Ви приїхали сюди з доручення центру, як безпосередньо приділений до тутешньої організації?

— Так є! Щож далі маєте мені сказати, — нетерпляче перебив його Зорич, — дурниці, взагалі займаєтесь дурницями. Цього Залізняка зовсім не треба було брати в такий гарячий для мене час. Підомною тепер горить земля.

— Так, це була помилка. Наша слабість на цьому терені була та, що ми в цьому русі не маємо людей. Натомісць комуна є вся наша. Ми властиво кермуємо комуною. Я хотів би акти, — обернувся шеф до різника, подзвоніть.

Різник викликав по телефону секцію.

— Галльо, пане Б! Акти боевої.

— Хто це Б., комісаре? — запитав Зорич, — я не хочу, щоб тут мене бачило забагато людей.

— Можете бути спокійні, — посміхнувся комісар. — Б. це то саме, що я. Я його привіз із Варшави на цей терен. Ви його мусіли бачити підчас нашої першої розмови.

Зорич знизав раменами. Хвилину мовчали. Дог ходив далі по килимі червоніючи бичим карком і блискаючи окулярами. Шеф стріпував попіл. Зорич чекав.

Увійшов Б. — високий кремезний чоловік із худим го- стрим обличчям. Мав видатні щелепи, блідаву шкіру, що обтягала тверді вилиці. Байдуже пройшов до стола з плі- ком паперів. І в ту мить, коли подавав їх шефу, помітив Зорича. Сливе здригнувся, але це тривало тільки хвилинку, цього не можна було завважити. Стояв знову байдужий і кам'яний, навіть не звертаючи на Зорича уваги. Шеф пере- кидав записки. Дог нахилився над ним. Зорич іронічно по- сміхався.

— Ви бачите, наскільки наші відомости неповні. Зна- емо тільки, що підготовляється вибух.

Зорич кивнув головою.

Шеф уперся в нього твердим поглядом.

— Перш за все провід.

— Комітет Пятьох, — ліниво сказав Зорич.

Б. стояв дещо далі, за комісаром. Його лице було зо- всім бліде, трупяче.

Горіли тільки двома жаринами очі, що сверлили Зорича. Застиг. Але того ніхто не бачив. Ніхто не завважив його приявности.

— Машталіра знаєте?

— Це Орлич? — нахмутив брови комісар.

— Здається. Він вже закинув псевда. Мав їх стільки, що й сам позабував. Небезпечний надзвичайно чоловік. Залізняка ви взяли, зовсім недоречно, бо я вам не казав. Далі Царевич — утікач із Большевії. Далі Римарчук — старий такий.

— Правдоподібно є там якась жінка? — комісар протирав хустиною затуманені окуляри.

Зорич бистро глянув на нього. Але той дивився через окуляри на лямпу, — були чисті.

— Не знаю ніякої жінки. П'ятий це я.

Ексцеленція відкинувся в кріслі.

— Справа в'яється. Ви подасьте нам свої загальні спостереження.

— Нема що розволікати, — підвівся Зорич, — від першого дня для мене все ясно. Коли не перешкодите, вся країна стане завтра в огні. Я не певний чи ви при всій перевазі зломите повстання. Воно перекинеться й по той бік. Ви не уявляєте собі цих людей, що йдуть кожної хвилини на смерть за ідею, ви не знаєте цієї чортівської організації. Її підтримують усі. Це стихія, мої панове. І притім прекрасний апарат. Скажіть самі, чи знали ви що небудь про справу Залізняка — нічого, правда? Коли б не я. А у них все так.

— Отже ваша думка?..

— Треба перешкодити цьому всьому. Арештувати провідників і унешкідливити весь апарат. Це найголовніше, бо вибуху вони самі не хочуть викликати зараз. Не почуваються готовими.

— Це ваше рішуче становище в цій справі?

— Як найбільше рішуче! Однак застереження. — Але нічого без мого повідомлення. Я ще всього не знаю, тим більш тепер, коли по вашій дурній витівці з Залізняком, до мене мають підозріння. Я можу кожного дня ждати смерті. Це не є жарти.

— А так, — сказав комісар, — смерть це не жарти.

Помовчали. Дивились оден на другого. Зорич перший перебив тишу. Мусів іти.

— Гаразд, — сказав шеф, — коли спішиться, не затримую. Припускаю, що скоро побачимось?

Зорич посміхнувшись кивнув головою й вийшов. Його відвели погляди тих, що були в кімнаті. Ексцеленція покрутив головою й нотував щось вічним пером, яке ввесь час вилискувало у його пухких пальцях. Дог голосно позіхнув. Б. тихо вийшов із кабінету.

На долині, Б. різко взяв слухавку. 13-45, це був телефон «хати». Там можна було зкомунікуватися з Машталіром. Але 13-45 мовчав. Б. з пересердям кинув слухавку. Му-сів ждати до ранку.

8.

Та ніч тягнулась довго. Машталір і Царевич в 11 годині виїхали в район. Треба було прийняти партію зброї й передати її Назарові. Машталір кляв, його думка йшла за вязничний мур, у підвал, де мабуть, допитували Залізняка. Царевич мовчав — він думав тільки про помсту. Але не було ради — терен вимагав їх прихвности; получитись із Б. можна було тільки на другий день.

Зорич спокійно ввійшов у кімнату, до вдови. Там поралась біля цикльостиллю Христина, друкуючи відозви. Вона про-світліла, коли побачила його. В очах була втома, але відозви треба було зробити до світанку.

— Що нового?..

Зорич сів у крісло й байдуже перекидав сьогоднішні ча-сописи. Хотів спати.

— Нічого. Чекаю від коменданта подробиць про дальшу акцію. Можу йти хоч у цю мить, але нічого не знаю, де, і з ким. А коменданта нема.

Христина подумала в ту мить, що ця людина — сталь, що вона справді кожної хвилини готова на смерть, ось зараз устане й піде в темін, бо так треба для акції, так наказав комендант. Невже можна бути таким завжди, холодним гострим, до чорта, сливе нелюдиною? Не могла звикнути, хоч бачила цих людей що-дня.

— Ви будете пильнуватись, Зоричу? — тихо прошепотіла. Він знизав раменами. Зовсім не думав про це, може не

думав про ніщо. Була якась скажена, безглузда пуста — певно від втоми. Це все відбивалось. Тепер хотів тільки одного, як найдовше просидіти тут без руху, із заплющеними очима, відітхнути.

— Комендант і Царевич перейняли справою Залізняка, — сказала Христина, — це був їх найкращий друг. Це був герой. Вони дорого заплатять за нього...

Зорич відкрив очі.

— Кому?..

— Тому, хто його видав.

— А звідки вони довідаються, хто його видав?..

— Комендант чекає на вістку від Б. Він мусить про це знати.

— Хто це Б.?

— Ви не знаєте? Я була певна, що вам сказали вже про нього. Це наш розвідчик у дефензиві, давній бойовик, придільений до Кравчука вже тому кілька літ. Це наше око. Ми іноді знаємо через нього такі речі, що нікому й не сниться. Це залізна людина. Уявіть, стільки літ носити маску, не видавати себе ані слівцем....

Зорич зірвався. Він відразу зпритомнів, відразу оговтався. Був як струна. Здав собі в секунду справу про все положення. Що хвилини міг сюди прийти Б., що хвилини могло бути повідомлення від нього, що він бачив Зорича в дефензиві. Це значило кінець, смерть кожної хвилини. І інстинктивно Зорич стиснув кулаки й затяв зуби. Треба було боронитись, схопити себе в руки, поки ще не пізно. Кожна секунда важила в життю. Втома давно пройшла. Був чуйний, напружений до останнього. Христина говорила, він не слухав, розважав у цей мент, що робити. Треба було рішатись на все. Скоріше, поки не пізно. І думка, змійкою бігала тієї хвилини по закутинах мозку, шукала, все шукала хоч маленького світла в темряві, аж знечевя знайшла його.

— Де молодший Римарчук, Христино?..

— Мабуть у себе вдома, Зоричу, а нащо він вам?..

— Треба, Христино, я нагадав, що ми не виконали з ним одного доручення. Я йду.

— Ідіть, Зоричу. Я буду тут, поки не прийде комендант. Зорич вибіг із кімнати. А в цей мент, коли він ухопився

за фіртку, переразливо задеркотів телефон. 13-45. Телефон із дефензиви в хату, що ним говорив Б. На цей раз він мав щастя. Христина кинула цикльостиль і взяла слухавку.

9.

Римарчук, накинувши на опашки куртку йшов біля Зорича. Цей викликав його, постукавши тричі в віконницю — якраз ще не спав. І не хотілось спати в цю тиху травневу ніч. Вона була дивна-мовчазна й душна, повна якогось тьмяного, пьяного запаху, що йшов, мабуть, од бузків, од черешень, із міщанських садиб, що поночі тільки, пристрасно розхилили свої зелені келихи й пили солодку росу. З п'ятьми визирили ці два обличчя, гостре нервово Зорича з усе тою самою дивною черткою в устах, і спокійне, зосереджене Римарчука. Він слухав. Ішли тихим завулком кудись у ніч. А Зорич говорив своїм різким голосом, майже захриплим, шепотів.

— Ти пам'ятаєш, Римарчук, той день, коли я приїхав, той перший день у квітні, коли ми ходили по ярмарці, обдивлялись місто? Коли стрінули Кагуя, каменських, що їх вели в тюрму..

— Пам'ятаю, — кивнув Римарчук, ну й що?!

Він подивився на Зорича й мимохіть здригнувся. Це дивилось на нього з тьми, із цієї пьякої, до жаху тихої ночі якесь прокляте обличчя. Ця чертка біля уст затялась, лягла на всю щоку. Здавалось, Зорич схуд у мить, страшенно схуд. Ніс загострювався, очі вилискували дивними лютими вогниками. Був блідий.

«Чи не хворий?» подумав Римарчук, поглянув ще раз і заспокоївся. Зорич був як завжди, спокійний, крижаний, рівний. Усе счезло. Тільки шепотів — слова падали знову сичучи, мов скалки вогню.

— Ми говорили тоді про смерть, Римарчук. Чи не так? Я спитав, чи знаєш ти що таке смерть. Ти сказав, що знаєш, а може й нічого не сказав. Але я побачив, що ти знаєш. Тобі смерть ні по чім. Так як і життя. Бо воно не наше, бо нас нема. Ми тільки знаємо наказ. І ще знаємо ворога — чи не так, Римарчук?..

— Так, — коротко кинув Римарчук. Він не любив гово-

рити. Він не второпував як слід, про що йому говорить Зорич. Знав тільки, що говорить до речі. Він завсіди говорив до речі, інакше, розуміється, не був би з Головного. Про нього багато оповідали. Коротко: боевий. Це було найголовніше за все. Про інше не варт говорити.

— Комендант дав наказ, — сухо кинув Зорич, — сього-дні до світанку треба зліквідувати одного провокатора. Інакше все впаде. Розумієш, Римарчук?..

— Хто він?..

— Його називають Б. Він служить у першій секції де-фензиви. Ти прийдеш зараз туди, скажеш дижурному, що ма-єш важну справу до нього, тебе пропустять. Напевно про-пустять... а коли ні..: (Зорич надумався)... скажеш, що ти Н-13... це таке їх гасло. Тоді напевно пройдеш. Він високий, худий, пізнаєш його зразу. А тоді іменем Боевої...

— Гаразд, — сказав Римарчук злегка нахмурившись, я йду.

Зорич посміхнувся. Але того Римарчук не бачив; він ди-вився в землю щось митикуючи. Потім глянув на Зорича.

— Я не маю з собою револьвера.

Вони спинились. Римарчук підвів голову й питаючи гля-нув на Зорича.

— Звідти ти вже не вернешся, — сказав спрокволу Зо-рич, — звідти не вертаються...

Римарчук нетерпляче перебив:

— Знаю. Давай зброю.

Зорич передав йому чорний, важкий предмет. Римарчук сховав його в кишеню. Натягнув на рукави куртку. Защібнув її під шиєю. Розчесав злегка чуприну, що впала на круте чо-ло. Посміхнувся. Подав Зоричеві руку. Не дивився проте на нього.

— Скажеш там дома, що я поїхав. Нехай не журяться, на що їм. Привітаєш усіх. Скажеш комендантові, що я наказ ви-конав. Хай живе Боева...

І він різко обернувшись бистро пішов у ніч. Зорич довго дивився за ним у слід. Поки не замовкли в глухому заулку його важкі кроки. А потім і собі обернувся й усміхнений та спокійний пішов геть. Був певний, що Римарчук наказ вико-нає.

Для всіх це було несподіване. Впало нагально й знечужаючим лунким гострим пострілом. Рівно в дві години після півночі, невідомий чоловік увійшов у будинок дефензиви, викликав дижурного в ту ніч, аспіранта Б., й іменем Боевої вбив його пострілом із револьверу. Схоплений у мить, відмовив усяких зізнань; не захотів навіть себе назвати. Його кинули в ізоляційну келію, в підвал «слідчого уряду».

Комендант важкими кроками міряв кімнату. Здавалось, що ця залізна людина вгинається. Царевич похмуро стояв у куті з руками в кишенях. На нім була зелена сорочка, на ногах чоботи. Був опалений і міцний.

— Це все надзвичайно дивне, — заговорив Машталір, — просто не второпую, хто міг Римарчукові дати такий безглуздий наказ? Я виключаю, щоб він діяв на власну руку. Це був завжди найбільше з усіх здисциплінований боек. Крім того про існування Б. він не мав ніколи ніякого поняття. В цьому всьому є чиясь діавольська, хитра рука.

— Для мене все ясне як день, — гостро кинув Царевич, — Римарчук був тільки знаряддям у руках когось, кому залежало на тім, щоб усунути Б. Ось і все. Ми дійдемо до того, я певен у цьому. Не треба шукати далеко...

Комендант гостро глянув на нього. В кімнаті була ще Христина, що пильно слідкувала за обома. Зовсім спокійна, замкнена й мовчазна. Але час-від-часу її зблідле лице займалось непевними, бистрими вогнями, що їх в мить гасила.

— Ця справа буде розсліджена, — шорстко сказав Машталір, спинившись посеред кімнати; він нагадував зловіщу птаху із своїм перебитим носом кречета, — я впрост схвилюваний тим до краю. Але все вияснимо й випалимо залізом огиду. Вона починає непокоїти не на жарт.

— Хочу знати вашу конкретну думку, коменданте, хочу знати ваше остаточне рішення в цій справі. Кожна проволока може бути для нас фатальною. Ясно, що десь між нами є провокатор. Це побачить і дитина. Покищо маємо тільки справу Залізняка й Римарчука, але невідомо, що принесе нам завтра. Ви хіба розумієте, коменданте, що ми всі наражуємось кожної хвилини на зраду. Що дня можуть нас

видати. Не лише мене й вас, комітет, але всі наші звена. Що дня може впасти акція. Між нами працює зрадник, незвичайно обережний, незвичайно розважливий. Те, що сталося, вказує на його холодну, певну руку. Так, ситуація є дуже поважна й треба їй сміло глянути в очі.

Комендант мовчки дивився на нього. Посміхнувся. Поворушив вусиками.

— Отже, що робити, Царевичу, на вашу думку? Припустіть, що мене нема.

— Негайно розслідувати справу, розглянути найменшу подробицю і дійти до зрадника. Хто знав, що перший акт виконав Залізник і де він перебуває? Комендант, Христина, обидва Римарчуки й я. Чи знав про це Зорич?..

Комендант заперечуючо хитнув головою. Питайно подивився на Христину. Вона видавалась спокійною.

— Ви не казали нічого Зоричеві про Залізника? — різко спитав її Царевич, вперши в неї свої палаючі очі.

— Ні.

Відповідала зовсім рівно, байдуже. Витримувала погляд обох.

— Напевно — ні?

— Напевно — ні.

Мовчанка. Царевич втягнув ніздрями повітря. Крізь піввідкрите вікно чути було, як співають у садку пташки. Світало.

— Далі, — хрипло продовжував Царевич, — убивство Б. це було строго продумана акція. Її можна розуміти так — або комусь залежало на тім, щоб його усунути як зайвого свідка якоїсь події, або поліція відкрила, що він є нашим товаришем, і не бажаючи компромітувати себе, послужилась Римарчуком. Чи не так, коменданте?

— Зовсім правильно.

— Як у першому, так і в другому випадку входить у гру якась третя особа, нам невідома. Як там не є, одно певне, що ця третя особа знала про подвійну роллю Б. Отже питання: хто взагалі знав про Б?

— Я, Христина, Царевич, — відчеканив комендант.

— Доходимо до речі, — продовжував Царевич, — отже таким чином ми — троє, входимо під увагу. Більше ні-

хто. Ось у чім лежить ціла вага положення. Значить, на нас трьох падає страшне підозріння. Розгляньмо по черзі. Чи можемо підозрівати коменданта? Смішно казати. Я даю за нього життя.

— Дякую, Царевич, — промовив комендант. На хвилину злагіднів, але в мить оговтався.

— Отже прихожу я. Товариші, я вас прошу, коли маєте щось найменше проти мене, скажіть. Ви розумієте про що йде?...

— Царевичу, можеш іти далше, за чергою, — спокійно сказала Христина.

— Гаразд. Ви мене знаєте, здається, — бистро сказав Царевич, — на черзі — Христина. Нема про що говорити. Справа ясна. Я ручу, що Христина не є провокатором... але... я не можу ручити, чи Христина не сказала цього кому небудь третьому.

— Христіно, — промовив повагом Машталір, — ви бачите як стоїть справа. Скажіть нам, чи ви сказали кому небудь про Б.? Хоч півсловом, нехотячи?..

— Нікому, коменданте, — тихо проказала Христина.

Царевич підійшов до неї. Сів біля неї, взяв обома руками за плечі й глянув просто в її очі своїми, швидко горючими мов розжарені скалки.

— Христіно, — сливе крикнув, — ти казала мені колись, що бачиш в мені брата, будь щирою, іменем Боевої, іменем цілої нашої справи закликаю тебе: скажи нам правду. Ти знаєш, чим для нас усіх провокатор. Скажи мені, чи не сказала про Б. кому не будь... хоч би Зоричеві?..

Хвилина мовчанки. Тільки важко дихав Царевич. За вікном виспівували пташки. Христинине обличчя було бліде, мов мармурове. Не здригнулось.

— Ні, — спокійно впав її голос, — ніхто про це не знав, ані Зорич.

Царевич потах. Відступив у кут і там заляк. Настала прикра тиша. Її перервала Христина.

— Ми забули про Залізняка, товариші. Він міг знати про Б., він міг видати його під тортурами на допиті, цієї ночі. Комендант хитнув головою.

— Ні, Залізник про Б. не знав, хоч був членом Коміте-

ту Пятьох. Є справи, що не всі з Комітету про них знають. А крім того Залізник умре, а не скаже ані слова. Навіть у найгірших тортурах.

— Проте ви не є певні коменданте, того, що він не знав про Б.

Христина сказала це з притиском, жагуче. Це неначе був її рятунок.

— Ні, я певний, що йому про Б. не говорив. А ви, Царевичу?

— Не було наказу говорити, — сухо промовив той.

— Отже?

— Отже, — посміхнувся глумливо Царевич, — як не верти залишається підозріння тільки на нас трьох, як не хочете, а воно так є. Коли справа така, то нею мусить зайнятись Головний. Тому пропоную, щоб його негайно про все поінформувати. Нехай розслідять справу у центрі.

— Добре, — промовив комендант, — ви Царевичу ще сьогодні поїдете до Головного й представите всю справу. Тимчасом нікому ані слова. Кілька днів не робить різниці. Поза нами ніхто нічого не знає. Б.—для наших поліційний кат. Нам треба тимчасом робити те, що до нас належить. Перед нами акція. За чотирі тижні маємо бути готові до виступу.

— Коли не будемо всі за ласкою зрадника в дефензиві, — каркнув Царевич і голосно засміявся.

Знов запанувала прикра тиша. Було їх троє в цій кімнаті, троє різних людей. Кожний із них слідував уважно за другим. Ще ніколи не було такого між ними. Кожний чатував. Комендант станув посеред кімнати. Був зосереджений, але вже дивно спокійний. Знов стояла невгнута, залізна людина. Злегка усміхався, дивився кудись проти себе. Запалив. Другий — Царевич зацікавився у куті, закам'янів. Здавив себе. Тільки очі з під пасм чорної чуприни горіли невгасимим вогником, виблискували. Видно, хмарки думок перебігали одна за другою, вривчасті, прудкі. А Христина стала зовсім бліда, весь час дивилась на тих двох, дивно затявши губи. Зовсім непорушна. А проте було щось непевне в ній. Тербила пальцями якусь квітку, що вже зівяла за ніч. І саме, в тих блідих, гарних пальцях таївся неспокій.

— Так, — знечевя перебив мовчанку Машталір, — хай

справа йде до Головного. Я певен, що вона виясниться. Так буде найкраще. Ви знаєте, я був трохи прибитий цим усім. Воно мене застало знечевя, порушило мене. Я давно відвик від таких справ. У нашому русі не було провокаторів. А цей якийсь надзвичайний, сугубий, рафінований. Як диявол. Але тепер усе пройшло. Одну мить як осяяло мене — одна думка, а така велика, така ясна. І дивно як вона не прийшла раніше. Зрештою, ви всі про неї знаєте, нема що казати. Це — справа (підняв на Царевича й на Христину сталеві очі), це наша справа. Як про неї сказати? Нема нічого іншого крім неї. Все заслонила. І сонце, і людей, і обрій. Ми самі проти неї ніщо. Ніщо й цей провокатор, що між нами. Як Юда між дванацятьма. І Христос пішов через Юду на хрест і всі терпіли, але як блискавиця була їх справа. Не змогли її провокатори. А наша справа такаж. Часом думаю — вона як вогонь. Палить. Хіба зломлять її вороги, хіба зломить якийсь нікчемний зрадник? Ми всі можемо в бою впасти, бо ми є на те, щоб падати, бо в нас нічого свого нема, ми живемо для справи щоб вона по нас прийшла. Ми є на те, щоб вмирати, щоб смертю своєю освітлювати дорогу. Цеж вогнянні наші душі на те. А що казати про зрадника—темна його душа, так як тюрма. Не варта навіть заглядати в неї. Страшна вона, важка. І невже протиставиться вона нашому ділу, що вічне й світле як само сонце? Чи не так, товариші? Ось що найголовніше, ось що за все найважливіше й це пам'ятайте. Провокатори будуть, бо вони були завжди. Коли бореться добро із злом, вони завжди є. Нехай навіть вони нас хвилиночку переможуть — не буде нас у Боевій, всі найкращі як Римарчук, як Залізняк підуть у тюрми, на шибениці. Не буде нас — провокатор радітиме як Юда, але ідеї він не переможе. Бо зло ніколи не перемогло доброго, темрява ніколи не володіла світом... Так, Христіно.

— Так коменданте, — прошепотіла вона і сховала лице в долонях. Машталір замовк. Царевич гриз уста. А Христина за хвилину відняла долоні. Була ясна.

— Ви добре сказали коменданте, справа як вогонь. Вона палить все.

Комендант припняв револьвер й покликав рукою Царевича. Був знову суворий, холодний.

— Положення на місцях як найкраще. Гадаю, що за місяць зелені кадри будуть готові. Ще лиш справа грошей. Я мушу бачити Зорича, щоб дати йому деталі до «ексу». Ходімо, Царевич.

Вийшли, залишаючи Христину. Вона підійшла до вікна й застигла там задумавшись.

— Коменданте, — шорстко сказав Царевич, — до Головного нема що їхати. Я певен, що Христина сказала йому про все. Зорич є провокатор. Тверджу це.

— Знаю, — промовив холодно Машталірі, — але я хочу, щоб вона сама сказала нам про нього.

— Вона не скаже, коменданте.

— Чому?

— Бо його любить.

Комендант знизав раменами. Хвилину помовчав. Потім рушив і по дорозі кинув гостро:

— Тоді згине разом із ним.

Царевич кивнув головою. Пішли в погожий, ядрений світанок. Співала весна.

11.

В каварні було сливе пусто. Ті, що приходили сюди з Боевої, сьогодні не зібрались. Звенам наказано, як найменше показуватись у місті, хоч тут ще на загал було безпечно. Каварня мала два виходи, за лядою стояв Крук — один знак, коли на вулиці показались шпіцлі, і нелегальні зчезали в пітьмі мов шурі. Зорич любив дивитись на того Крука. Мав скривлений карк, був мовчазний як ніч, що вміє ховати таємниці. Зорич кивнув йому й пройшов по низькій кімнаті в кут. Двоє людей, що грали в шахи, підвели голови. Зорич знав їх — це був залізний Бас і чорний Камінь — обидва з Вовчого кута. Він бачив їх на зібраннях Залізнякавого звена Вони були з породи Залізняка. Круточолі, кремезнаві, тверді. За шахами вивчали партизанську тактику.

— Товаришу, — спинив Зорича Бас, — комендант вас шукав. Завтра в десятій годині зібрання звенових. Будьте у Вовчім куті, у «Господарській». Ви знаєте, що Римарчукова хата вже відкрита? Там день і ніч засідка шпіцлів.

— Добре. — Зорич кивнув їм і посміхнувся. Перейшов далі і сів у куті.

Цієї ночі він був уже зовсім спокійний. Думки плили мов плавка, не схвильована ріка. Все укладалося рівно, не поспішаючи, повагом. Міг знову діяти.

Цікаво було дивитись на тих, що грали в шахи, на Крука — вивчав їх, якби бачив уперве. Хотілось заглянути в їх тверді черепи — що там? Вузли тугих, збитих комірок, провязаних одним прагненням, одною жагою. «Щоб говорити з цими людьми, треба мати великий талант, — подумав Зорич, — це важкі люди»...

Перед ним станула Христина. Він чекав її. І відразу помітив, що вона неспокійна. Очі її палахкотіли — ще були іскорки тривоги, непевності, даремно хотіла їх перемогти, уговтати. Вона озирнулась, й у цьому рухові чатувала тривога. Коли посміхнулась до Баса й Каменя, її усміх блиснув блідо, сливе злякано. А Зорич терпеливо ждав, коли промовить. Дивився на неї. Здавалось іноді, що її любить, тою дивною любов'ю без привязання. Так на мить тільки спурхнув якийсь синій вогник, лоскотав щось у нутрі й гас. Тоді ставала йому зовсім байдужа, так якби її не було, міг встати й піти без ніякого жалю, без ніякої туги — піти назавжди й не вернутись. Автім ніколи не думав про те, чи її любить. Була йому потрібна — ось і все. Нині вперве аналізував своє відношення, нині, коли було якось зовсім безжурно й легко. Глядів на неї злегка прижмуривши очі, навіть було приємно дивитись на неї. «Жінка ніколи не може бути революціонеркою. У жінки зовсім інша логіка». Подумав і позіхнув. Синя газова лампа пихкотіла. Крук порався за лядою. Бойовики вперто камяніли при шахах. І їх усіх відділяв від Зорича й Христини синій дим тютюну й задухи низької кімнати. Вони були десь далеко в сизій мряці.

А в ту мить дівчина прошепотіла:

— Зоричу, ви видали Залізняка, ви вбили рукою Римарчука нашого товариша Б. Ви є провокатор!

Той шепіт дивно впав у фіолетову тишу.

І, як завжди, Зорич ув одну секунду прийшов до се-

бе. Зчезла вмиль та розлінивлуюча, синя безжурність. Все пропало — був гострий як сталеве лезо.

Голосно зареготався не зводячи з неї очей.

— Чудово. Ви вгадали Христіно...

Але вона нахмурила брови. Уста затялись.

— Я не жартую, Зоричу. З цим не жартують. Ви є провокатор.

Зорич зрозумів, що треба змінити методу. В її шепоті ловив зловіщий, непокірний тембр. Треба було не дати їй вирватись зпід його влади.

— Ви бачились із комендатом, — сухо спитав. — Я знаю від давна, що вони оточили мене безглуздим і безпідставним підозрінням. Мені це було ясно від першої хвилини, коли я приїхав сюди. Я нічого не говорив. Мене не допускали до акції, для мене робили фіктивні засідання, мені не довіряли ані на шаг. Машталір, Царевич і Залізняк. Я це збагнув відразу. Я міг би повідомити про це Головний і це мало б свої наслідки. Але я чекав і чекаю, я хочу, щоб це безпідставне підозріння розвіялось само собою, я хочу, щоб вони самі зрозуміли свою дурну помилку, свою божевільну думку...

— Ні, це не є так просто, сказала Христіна, — це правда, що вас підозрівають, але ніхто не сміє сказати, що ви провокатор, бо не має даних, крім мене. Я знаю про вас усе. Я маю всі дані, такі, що їх ніхто не має й не буде мати...

Зорич вклав руку в кишеню куртки й стиснув рукоять револьвера. Хотів бути готовий кожної хвилини до оборони.

— Але про це ніхто не знає, — шепотіла Христіна, — це моя таємниця. Я нікому нічого не говорила. Я збрехала, коли мене питали про речі, що могли вас згубити. Ви знаєте чому, Зоричу, правда? Це страшно — любити провокатора. Це не міститься в голові. Від цієї одної свідомости можна збожеволіти. Ви розумієте, Зоричу. У мене зараз п'ятьма. Я блукаю в п'ятмі. З одного боку Боева, з другого ви. І я чую, що заломлююсь у п'ятмі, падаю кудись у прірву, без вороття, загибаю.

Зорич поклав свою руку на її.

— Христіно, це все ваша уява. Я ніколи не був провокатором. Ви все це собі уявили, а другі вам піддали на-строю.

Христіна вирвала свою руку.

— Ні, це правда, така як зараз бачу вас. Це найбільша реалістичність, яка є на світі. Ви бачите, що я вас навіть не питаю, чи є так, а не інакше, я тверджу. Я не маю про що вас питати, бо я все знаю...

— Добре, — перебив її Зорич, — дивна риска перетя-ла, як блискавка його лице, він посміхнувся, — припустім на мить, що я є провокатор, хоч це лиш ваша уява. Що ви зробите з цим?..

Дивився на неї, хотів проглянути наскрізь. Хотів вре-шті знати, чи ворог перед ним. В його сірих, крижаних очах не було милосердя. Ця хвилина рішала.

— Я вагалась, — почала Христіна, потушивши зір, го-лос її що раз більше гас, вона знову підпадала під його жорстоку владу, вона сама це чула, — це було два героїз-ми, — один, думка, щоб вас видати Боевій, знівечити все своє. А другий, протиставитись усім — комендантові, Ца-ревичу, всій справі. Показати, що мені все одно, хто ви, бо для мене ви все. Це може ще більший героїзм. Це вже понадлюдське, чи не так Зоричу? Відважитись на зраду, на спілку з вами, бо коли я мовчу, то тим самим я з вами за одно і я зрадник. Мені комендант говорив, що наша справа це вогонь. Все спалює. А я палю один вогонь другим — це змаг, це страшне зусилля: мати свій власний, незрівняний із нічим вогонь. Це не всі можуть, чи не так, Зоричу? Це вже не звичайна річ... це...

— Ну й як? Що перемогло? — спитав Зорич. Риска не покидала його уст.

— Мені здається, що перемогла я. Це так прийшло боляче. Я почула, що все відірвалось, що була світлість, а тепер пільма. Правда, страшна, божевільно прекрасна піль-ма, бо ви там самі із своїм вогнем, але пільма. А ті — що йдуть у в'язниці, на акцію, на шибениці, ідуть у світлість. Машталір, Царевич і Залізняк, що ви його видали, Зоричу. Залиті сонцем ідуть на смерть...

Замовкла. Зорич підвівся й схилювся над нею.

— Вам треба виїхати звідси. Ви рознервувались, от і все. Ця праця не для вас. Не дивно, що ви маєте таку уяву. Мусите спочити. Завтра виїдете звідси.

Він підвів її. Була зовсім зломана. Ішла без слова. Коли минали бойовиків, третій, що прийшов перед хвилиною, Божок спинив їх:

— Товариші, з тюрми є грипс, що Римарчуку зламали руку в час тортур. Його тримають в одинці — це на самих дні. Досі нічого не сказав. Бойовий...

Христина здригнулась. Зорич спішно вивів її, не хотів ані на хвилину тратити її з очей.

— Ви підете зо мною. Ви хвора. Завтра вас тут не буде.

Постро крикнув гудок дального поїзду. Кругом стояла ніч. І в Христині в ту мить відізвався крик — їй видавалось, що вона бачить тих, що там із ясними очима, вперти в далечінь ідуть, залиті сонцем на смерть.

— Зоричу, — скрикнула вона, — я зірвала з пільмою. Я йду до Машталіра сказати про все. Божеська річ — це вбити в собі людину...

Вона пропала в мороці. Зорич не встиг її затримати. Знизав раменами.

Гоїж ночі, півгодини пізніше.

Комісар із обличчям дога підійшов до телефону. Було почуття з містом.

Телефон дзвонив настирливо, докучливо.

Дог взяв слухавку. Там різко говорив Зорич:

— Тут Н. 13. Справа приймає вирішальний оборот. Арештувати негайно комітет. Можете його мати завтра в 10 годин у Господарській, Вовчий Кут. Майте на увазі — боронитимуться.

Шеф положив слухавку. Крізь окуляри його непорушні очі світилися.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ЧЕРВЕНЬ

1.

Кучеряшки хмар побігли по тихому небу й сховались за сосни, що струнчили далеко, на кучугурі. В долині дзвеніли коси й мов черногузи йшли юдин за другим косарі. А тут, на гірці, розступались буйні жита — рівна стежка гинула в грайморі колосків, тугих, але ще не доспілих.

Осьде й стрінула Христина Бахару.

Вона вже бачила його двічі чи тричі — він приходив із лісів до коменданта, але тоді якось не звернула на нього уваги. Боевик як і всі. Тільки тепер чомусь уважніше придивлялась йому. Стояв перед нею посміхаючись широко й показуючи низку білих, гарних зубів. Був без шапки, русявий кучер легко хвилювався у вітрі й ліниво спадав густими золотими пасмами на чоло. Давно неголеною щелепою ковзався золотистий пушок і поривчасто, сміло горіло опалене обличчя. Мав на собі вируділу вояцьку сорочку з розщипленим комірем, дві стрічки з набоями перехрещувались на грудях, при реміннім поясі висіли гранати, а при нозі, вбутій у постіл, стояла рушниця. Так ходили ті, що були в лісах.

І чомусь Христині в ту хвилину, коли цей хлопець виринув із жит, стало невимовно радісно. Немов у надру думок ввірвалась якась весела, біла птаха й гострим скреготом сповнила чорну тишу. Стало легко як буває напровесні, коли рушать рвучкі води й зриваючи містки й кладки пофотять пінистий струм у далечінь, на отави, на заливні луги. Тоді сповнена вся свідомість якимсь незбагненим праг-

ненням линути за обрії разом із вітрами й там у казкових просторах, де лиш свіжа ясність і різка, захлистуюча вологість пити без кінця цілющу синь. І тоді відпадає все тяжке, прикре, сонне. А хлопець стояв і посміхався.

— Товаришко, ви змарніли од того часу, коли я Вас бачив останній раз. Мабуть заганяли Вас там усіх. Пора в ліси, до нас — —

Сонце ковзнулося по гострих кінцях куль, що як сестри подібні одна на одну прилягли до себе. В Бахариних очах весело тріпотались зелені жита. Вийняв із кишені чвертку паперу.

— Назар звітує; передайте комендантові. Прийшло ще двадцятьп'ятьох із Забірря — там була ліквідація. Зелена бригада росте, скажіть комендантові. Не дочекаємось наказу — — —

Дістав скринку з бакуном, скрутив цигарку. Рушниця висіла на реміні, на руці. Споглядав зпід ока, заліплюючи цигарку губами, говорив. Христина слухала.

— Воно добре, що комендант хоче підготувати все як слід, але хто там знає, чи так буде. Будем битись — ось і все, як бемося тепер. Все одно всього не підготовиш, бо нема звідки. Двинуть на нас артилерію — ні сліду з бригади. А на те партизанка, шарпати з усіх боків, несподівано, щоб не знав, де ворог. Так і триматись, доки втримаємось. А там край увесь встане за нами. Хай тільки заговорять кулемети. Як щурі втікатимуть катюги, коли не перебеємо всіх...

— Там прочитаєте інструкції — сказала Христина, даючи йому шифр — у коменданта все обраховано, мабуть, на хвилини. Знаю, що ще треба чекати.

— Гаразд — засміявся хлопець — почекаємо, а поки що бемо, що під руку підвернеться. Хай знають гаддя. Це вже останній бій приходить.

— А Ви давно в кадрі?

— З весни. Я дезертир. Назар мене знає здавна. Добрий Назар, люблю його. Коротка розмова — а все скаже. Ми з ним і не розмовляючи розуміємось. А він за тих своїх мстить — що на шворці. Ми всі мстимо. Нам смерть ні-

по-чім. Бо так чи інакше — все одно смерть. А вмиремо то за правду.

Сказав просто, знехотя дивлячись на неї. І збігли знову по кучерях золоті вогники, поповзли по твердих як камінь вилицях, заіграли згодом на веселих кулях. Бахара сів на стежці, курив і сизий димок вився між зеленими стеблами жита, лоскотав ніжні колоски. Свіжо було, холодно в цій зеленій тиші. То соняшній день припадав до сирої землі, до лугів, що дзвеніли косовицею, до збіжжя, що горіло вогниками маків. Пив із нею вогкість. А вона радісно стугоніла.

— Та правда наша одна. Така як Ваша (підвів на неї зеленаві очі, де ховались жита) — Україна, правда для всіх. Іншої нема й не буде. Так, Україна — інакше не скажеш. Тут усе й liebe, і страшене. Цієї правди давно шукали, а все не могли знайти. Ось і я, товаришко, шукав правди. Це вже змалку так. Почуєш, що скрізь кривда, всі скаржаться, подумаєш — деж ця правда, на Бога? Як же її добути? І пішла перша думка на Совіти. Мовляв, там правда. Не я один, нас багато тут таких було. Там Україна червона — а ми вуха розвісили, ловили кожне слово, кожну книжочку звідти за свою брали. Мюлились на схід сонця. Там правда. Ждали тільки потуги звідтіля воювати ляха. В 28-ім я вже самий туди хотів іти. Автім прийшов Міндюк, Ви його не знаєте; права людина, за правду вмире. Він тієї правди шукав у Совітах. І вернувся. Худий, обдертий. Катували його ляхи, катували й комісари. Лукянівку пройшов, Бутирки, Соловки. І так нам сказав — нема правди, хлопці, і в Совітах. Він, Міндюк, мене й відвів від Совітів. Цілими ночами говорили ми.

— А потім що було?

— Нічого. Мене тоді до війська взяли. І там тільки я свою правду обміркував до решти. Обдивився, розглядив гадів. Комуна казала, щоб бити тільки панів-шляхту, а я побачив, що треба бити всіх, од малого до старого, од бідного до багатого. Ось у чому правда. Потім товариші знайшлися — дали дещо почитати — просвітліло зовсім. Така близька була ця правда, а я її десь шукав.

Треба було йти. Цей золотий юнак підвівся. Перекинув

на рамя рушницю. Понад житами, що хвилювались, горіла його голова. Дивився в далечінь, зорив косарів, що манатачили в долині коси. Рівно дихали його груди, а разом із ними дихала земля. Різався тінню на яснім небі, смілою тінню й пестився з нею легкий вітрець, що з піснею жайворів шугав понад зеленим морем. «Невже й цей бачить у смерті світлість» — подумала Христина здригнулась. Смерть — це була жаска пільма. І чужа, і своя смерть, нехай необхідна, а всеж пільма. А Бахара поглянув на неї, посміхнувся.

— Ось бачите сонце, товаришко — це така наша правда. Іншої нема. Для неї все. І жити, і вбивати, і самому вмирати. А Ви як скажете?..

— Мабуть так само як Ви — кволо посміхнулась Христина — зрештою я останній час втомилась. Я мала деякі особисті пережиття. Але це пройде.

— Авжеж — промовив Бахара — нехай проходить. Все пройде, а сонце буде завжди, чи не так?

— Так.

— Тож бо то. Не час втомлятись — ще багато роботи. Коли подумаєте, що маємо ще зробити, тоді все мале як пилінка — все ніщо — і життя, і смерть.

— і життя і смерть — повторила тихо Христина.

Юнак стиснув її руку своєю широкою й шорсткою. Знову майнули перед нею його прозорі, усміхнені очі. Обернувся й нечутно в своїх легких постеликах пішов, щось собі підспівуючи, житами. Ішов у ліси, що торочили цей зелений океан синьою смугою. Ішов — над ними було сонце, жайвори й вітер. Над ним дзвеніло літо, пристрасне й дзвінке як мужність. А його голова горіла золотом. Обернувся — ще Христина стояла — махнув їй рукою, зложив долоні біля уст і лунко гукнув: «Хай живе Боева!». Гасло різко розтяло хрустальний день. На мить застигли здивовані жайвори, заніміла земля, притихли колоски, ще шепотілись із собою. Бахара зчез у зелених житах.

Місто враз із вечірніми вогнями зайнялось нагальною вісткою. Мов полохливий повх присіло в душнім і млоснім сутінку злякане, вражене вкрай: на повітовий відділ державного банку у К. вчинено смілий напад. П'ятьох молодих людей обставило вхід, трое унешкідливило урядовців і забрало гроші. Все пішло гладко, немов виміряно на секунди. Тільки по хвилині, коли нападники відійшли й згубились у юрбі, щоб відіхати автом у невідомому напрямку, задзвонили телефони в погоню. Сполошені постерунки й патрулі рушили навздогін — але надаремно.

**

Царевич стояв перед Машталіром у «Господарській». Це була четверта хата Боевої у Вовчім Куті. Будиночок, що гинув у хащі садку, зараз при ріці, край міста. Він належав до жінки вчителя Власюка, що сидів уже п'ятий рік у Равічу. Тут іноді збиралась Боева.

Звенові ще не зійшлись. Царевич звітував. Екс (той самий, що його мав виконати Зорич) виконано блискуче. Комендант своєю звичкою проходжувався по кімнаті, слухав. Царевич був по Залізняка другим, що його він найбільше любив із Боевої. Мовчав — але, коли погляд його спинився на Царевичу, дивно лагіднів. За останній час це траплялось рідко.

— Царевичу — перебив він знечевя і підійшов зовсім близько до нього — вчора над ранком Христина передала мені через Римарчука записку —

Царевич нетерпляче простяг руку. На скравку паперу стояло написане наоспіх: «Зорич — провокатор. Видав Залізняка і Б. Подобиці потім». Царевич посміхнувшись віддав записку комендантові.

— Видно, надумалась. Хоч по правді, я не сподівався того по ній, коменданте. Справа Зорича — це була її справа.

— Є щось більше за наші справи — сказав повагом Машталір — є щось більше за нас усіх, Царевичу. Ми йому не протиставимо нічого свого. Воно замале.

Боевик уважно слухав.

— Так є, коменданте. Христина зробила так, як мусіла зробити..

1 в цій хвилині Машталірові промайнула думка, що Царевич біля нього найближчий, найвірніший, що коли б усі відійшли, він залишився б до скону при нім — бо така була вся його істота, прошита мов блискавицею — одною жагою. Машталір зрозумів, що він і Царевич це одно, назавжди, до перемоги або до смерті. Такий твердий був погляд цієї людини, що стояла готова на його наказ.

Але комендант помилявся — такими людьми була сповнена ціла країна: всі стояли готові на його наказ.

3.

Першим дав постріл Божок, що стояв на варті від дороги. Три постаті виринули з теміні й наближались до будинку, де зібралась Боева. Божок перший побачив блиск шоломів і голих багнетів, осаджених на кріси — це йшла поліція. Дав раз за разом три постріли й побіг у будинок. За ним уже гремів нерівний тріскіт револьверів і крісів. Відділ поліції, як вияснено, спинився з вантажним самоходом при вилеті Господарської вулиці й, розбившись на кілька груп, оточував будинок.

Тут, у будинку вже ставали до відсічі. Бас, що надбіг умить із своєї стійки в садку, голосив, що й з того боку наближається поліція. Зрештою, поглянувши крізь вікно, видно було є далечіні саду, як поміж деревами посуваються чорні постаті поліційної розстрільної в напрямі до будинку.

В кімнаті стояла вже решта боевиків — Камінь, Римарчук, Царевич, Машталір та чотири звенові — Статура, Медвідь, Стронський і Юшкевич.

— Коменданте, йде поліція.

— Знаю, спокійно промовив Машталір, — на місця!

Він згріб із столу пляни й записки та жбурнув у піч; Юшкевич їх підпалив. Вогонь загудів зловісно, освітлюючи всю кімнату. Туди ж пішла ціла пака летючок і газет, друкованих на бібулці. Машталір не хотів, щоб це діставалось

ворогу. Ця процедура тривала коротку мить. Царевич хмуро кинув Машталірові, готуючи револьвер:

— Коменданте, ми спізнались. Зорич нас взяв. Треба було давно його зліквідувати. Гад!

— Від кулі не втече. Коли не ми, то інші його знайдуть.

Обернувся. Мавзери були в кожного в руці. Відразу рівним і прикритим голосом комендант наказав звалити важку шафу, кілька куфрів і ослонів під двері до сіней. Боевики мали обороняти дві кімнати: одну з вікнами в садок, другу до вулиці. Вмить згашено світло; блиснула тільки ліхтарка Царевича, що заплигала по стінах сліпучим синявим сяйвом. З півтьми виринали постаті боевиків і їхні зосереджені, де-що зблідлі, але зовсім спокійні лиця. При вікнах, ослонених важким і деревляними віконницями стануло по два. Вони мали завдання стежити за рухами облягаючих і відпирати їх стрілами.

Божок зірвав дві дошки в долівці, під ліжком — розібрали короткі карабіни, що колись були тут, як і в кожній хаті зложені на потрібний час, а також кожний йтримав по три ручні гранати. При дверях, за шафою станув Машталір, а за ним як два сторожки вовчурі Бас і Камінь. Мовчазний Римарчук ще розкурював люльку; зо своїм вірним наганом за поясом перейшов до другої кімнати. Звідти можна було сподіватись найпостріщої атаки.

Стронський при вікні з вулиці, Юшкевич од садку доносив про кожний крок поліцаїв. Вони видно, збентежені Божковими пострілами, ще якийсь час вагались, їх чорні силвети, з крісами в руках, густим ланцюгом оточили весь будинок і обставили всі входи. Було всіх найменше п'ятдесят, але не виключено, що це тільки перший відділ, за яким наспіють для рішучого удару резерви.

Комендант глянув по товаришах. Вони стояли на своїх становищах, закам'янілі й мовчазні, готові вже розпочати вмить запеклу битву. Не було надії вийти звідси. Коли поліція знала, що тут збирається Боева, то мусіла знати, що Боева легко не піддасться. Треба було або здатись на ласку або боротись до останнього, до смерті. Більшість із боевиків жила нелегально, пошукувана від давна, більшості із них в разі піймання грозила шибениця.

В тій зловісній тиші й півморозі чувся тільки брязкіт і клацання карабінових замків. Боевики чекали на перший штурм

— Товариші, — промовив тихо Машталір, він пронизував кожного своїми сірими очима, пригвожджував до місця; — між нами був гад — провок. Не встигли ми його зліквідувати. Куля його чекає. Та річ не в тім. Починаємо акцію. Бемо. По нас битимуть ще краще. Може тут всі ляжемо. На це кожний з нас готовий. Шибениця чи куля — все одно. Але вмиремо з боем. Ні одна куля надаремно. Але є між нами легальні. Хто хоче — піддавайся. Тюрма — ще не смерть. Може потім придатись акції. Я даю на це дозвіл. Чекаю.

Боевики мовчали. Ніхто не поворухнувся. Тільки Царевич нетерпляче стріпонував чорною чуприною. Його мавзер був наготові.

А з вулиці знечевя почувся голос. Говорив мабуть поліційний офіцер:

— Галльо, там у будинку! Пропоную вам піддатись, щоб ми не вживали зброї! Так чи інакше не втримаєтесь, бо ми спровадимо кулемети й викуримо вас звідти всіх. Спротив до нічого не доведе, тільки погіршить ваше становище.

Мовчанка. Боевики застигли на своїх стійках.

— Ходить нам про комітет, — продовжував офіцер, — коли нам видасте його будете всі звільнені. Я ручу вам за це словом. Чекаю відповіді три хвилини; коли не зложите зброї й не піддастесь — починаємо стріляти...

— Вогня, — крикнув запальний Царевич, — даймо йому нашу відповідь, товариші.

Шестеро при вікнах до вулиці із Римарчуком і решта при вікнах до садку крізь шпари в віконницях разом дали сальву. Заговорили мавзери, заговорили карабіни й промовив невідлучний товариш старого Римарчука — вірний наган. І в мить із вулиці й садка загреміли часті постріли, починаючи скажену канонаду, засипуючи будинок цілими серіями куль. З брязкотом падали шиби, розбиваючись на дрібні куснички, ламались од куль віконниці і мов зичанням оспівнилась кулями кімната. Поліція з люттю, чотирикрат густішими сальвами відповідала на сальви боевої. Почалась

битва. Декого при вікнах ранили відламки скла, що розбризкувалось.

Ця перша сутичка тривала не більше вісьми хвилин. Нутро старого будинку, що запався в півтму ночі стугоніло од пострілів, од вигуків і проклонів. Мовчали тільки боевики. Притулившись до мурів, з одною думкою не датись живцем, геройсько стримували сальви ворога.

Автім старий Римарчук підійшов до Машталіра.

— Коменданте, послухай мене.

Відійшли на бік.

— Слухаю тебе, старий.

— Ти й Царевич мусиш звідси вийти. Нас тут перебють усіх. Про це самий знаєш. Нема мови про те, щоб ми витримали. Що найбільше можемо протриматись до ранку. Зрештою, про це не йде. Тобі треба бути в лісах, ти самий бачиш, до чого йде. Коли не дійдеш, тоді стане за тебе на чюло Царевич. Інакше цілий комітет піде на пси. Вся акція пропаде. Мусиш пробиватись. Чуєш, команданте?...

Машталір підзвав Царевича. Коротко передав йому Римарчукові слова. Царевич знизав раменами.

— Я готовий. Мені все одно. І так і так смерть. Звичайно, краще пробитись, бо там ми потрібніші.

Зголосились ще троє — Бас, Божок і Юшкевич. Більше йти їх не могло. Решта мусіла хоч на якийсь час стримати напад.

Машталір зробив коротку нараду. Боевики мовчки прийняли наказ. А в той час постріли безугавно роздирали ніч. Там, на вулиці не щадили набоїв. Треба було просовгуватись попід стінами, або повзти долівкою, щоб не потрапити під кулі, що буквально засівали обидві кімнати. Каменеві й так уже прострілене було рамя, а Статура мав подрапане чоло. Римарчук сидів на перекиненому ослоні й кутив. Ті, що мали пробиватись, готувались. Вони скинули куртки й чоботи, щоб не було зайвого тягару. За поясом у кожного був мавзер, а в обох руках гранати. Ними, головно мали розчистити собі дорогу.

Машталір простяг руку Римарчукові.

— Дякую тобі старий. Тримайтесь гаразд! Дорого нам заплатять кати за тебе.

— Щастя вам, — спокійно сказав старий боєць, — ходіть здорові. І дивлячись просто в очі Машталірові додав: коли цей самий провок видав Залізняка й Малюго — на мою пам'ять гарно заграйте йому мавзерами...

Комендант мовчки кивнув головою.

Боевики швидко прощались із товаришами.

— Йдемо, Царевичу.

— Йдемо, коменданте.

Ще раз обернувся до товаришів, що залишались тут. І одні й другі ставали на змаг із смертю, але ті, що пробивались, мали ще надію. Ті, що залишилися, не мали ніякої. Проте знали, що революція потребує Машталіра.

— Хай живе Боева!

Це все тривало кілька хвилин. Коли боевики при вікнах до вулиці розпочали стрілянину, з метою відвернути увагу ворога, Машталір шарпнув вікно в сад. Їх привітано звідти стрілами. Відразу, при вікні, вбитий наповал, впав Юшкевич, молодий, відданий хлопчина. Машталір метнув гранату, що освітлила снопом вибуху тремтливу листву присадкуватих яблунь. Їшли в чотирьох просто на смерть. Бас і Божок повторили вибухи праворуч і ліворуч. Виринули з пільми на тлі заграв як чотири велитні, невгнуті й суворі, що несли в правицях смерть. Смертю зустрічали смерть. Царевич замкнув гранатою цей зловісний чотирьохкутник. В згарі й димі майнули постаті зраних поліцаїв, що чатували під деревами як вовки. Їх ланцюг здригнувся, не мав часу знову замкнутися. Котрийсь із посіпак зайшов дорогу, замірюючись багнетом. Машталір звалив його мавзером. Сухо затріщали постріли бойовиків, сіючи цільними кулями загибель. Стріляли на бігу. Ще чотири гранати розірвались позаду боевиків — вони були вже за розстрільною, вже бігли попід деревами в напрямі до прикрення, що спадав до ріки. Їх прикривав Царевич, без перерви стріляючи із свого двадцятичотирьохзарядного. Сині мундіри поліцаїв відсахались у боки, розбігались тічкою трусливих псів. Тільки клапті огидної лайки куйовдилися за ними й падали в темінь сполоханого садку. Це вже був шлях до волі. Поки поліцаї отямались і рушили за збігцями — вони стрілою збігли вниз, до ріки, переплили невелике русло й ще відстрілюючись, наважались,

звідки чулись голоси, перебігали луку. Там починався чаргарник, звідти вже було близько до лісів.

Римарчук передбачив свій кінець. Коли польські кулі подірали двері й під ослоною сталевих щитів поліцаї вскочили в кімнату, там уже було мало оборонців. Камінь, Статура й Медвідь лежали, затиснувши в руках мавзери. Впали на своїх стійках злиті кровю, буючись до останнього стрільна. Ще зістались Римарчук і Стронський. Приперті до стіни, чорні й скривавлені, кінчили свої крісові обойми. А потім метнули три останні гранати й впали, скошені рясною сальною. Падаючи, старий Римарчук прохрипів: — Хай живе революція!..

4.

— Таким чином моя місія скінчена.

Різницький карк важко заскрипів. Хустинка змахнула краплі поту. Ця ніч видалась гарячою.

— Більше менше. Що думаєте робити тепер, Н. 13?

Зорич розправив рамена й знехотя протягнув:

— Покищо відпочинок. Нічого не хочу проектувати. Нині ще виїжджаю до Гдині. А там, за пару місяців подумаємо, що далі. Я хотів би змінити терен. Може буду в Києві або в Одесі. Тільки це все піде зовсім інакше. О, цілком інакше. Так як досі не піде. Я тут кілька разів спотикався.

Окуляри блиснули проти лямпи. Короткий сміх.

— Так, так. Вам сюди вже нема пощо соватись. Зліквідують. На цих теренах, Н-13 ви здорово засипались.

Н. 13 підвівся. Був утомлений, сірий.

— Бажаю вам успіху в ліквідації. Ще матиме доволі роботи.

— О так. Але нічого страшного. Вже маємо гарний улов за минулу ніч. Є з кого вибирати. Шкода тільки, що прогавили Машталіра.

Зорич позіхнув.

— Я вас попереджав, що це небезпечна людина.

— Якось то буде (різник зареготався і клепнув Зорича по рамені), веселих вакацій, Н-13! Я хотів би ще з вами попрацювати.

Зорич не відповів. Пішов закамарками слідчого уряду, що був сповнений поліційними патрулями, жандармами, шпіцлями. В дижурній стояла група тільки що привезених людей, скутих по троє; вони ждали своєї черги йти в льохи. Їх били вже по дорозі — дехто спльовував кровю, у декого на обличчі встигли почорніти сліди від ударів. І тепер, коли попри них проходив Зорич, вартовий поліцейай вдарив одного хлопця в груди. Цей глибоко й важко зойкнув. Зорич мимохіть озирнувся — це були хмурі обличчя з блискучими, повними ненависти очима. Пройшов байдуже далі й вийшов головним виходом. Критись уже не було потреби. Ще залишалось півтори години до потягу. Хотів за цей час спакувати речі й зісти вечерю. Автім, подумав, вечерю може зісти й на двірці. Хотілось як найскоріше виїхати з цього тривожного міста. Видавалось йому важким, придавлювало його думку. Два місяці побуту ось-де простукотіло над ним своїми залізними днями. Немов пролетів якраз над головою якийсь спішний потяг, божевільний потяг. Ще ніколи не було в Зорича такого ідіотичного почуття хаосу, неладу, втоми.

Машинально витягнув якийсь папірець. Читав його ще раз, цей бистрий Христинин почерк. Про що йшла річ, так і не міг зібрати думок. Писала, щоб ще прийшов до неї, до вдови. Хотіла виїхати з ним, рішилась, все одно куди, щоб лише геть звідси. І власне не знав, що робити з цим усім, з тією дівчиною. Не бачив її кілька днів, думав, що була разом із усіма на Господарській. Ненароком спитав Кравчука, чи була там яканебудь жінка — не було. Призабув про неї — це питання так якось вирвалось йому зовсім знехотя. Врешті нічого не було надзвичайного в тій дівчині — таких бачив сотками. Ні характеру, ні волі, якийсь плачливий романтизм, якісь надриви, до чорта з ними. Нічого не доводила до кінця. Все якісь вибухи, зигзаги. Не була ані революціонеркою, ані коханкою. Напевно тоді нікому про нього не говорила, в ту ніч під каварнею. І водночас не мала відваги рішитись йти за ним, кинути все. Зімав було за першим ментом цей папірець. Знов це був якийсь зигзаг, знов черговий надрив. Це не була суцільна натура, вольова, пристрасна, — це була звичайна собі маленька квола жінка.

Автім обернувся — хата вдови була в протилежному напрямі. Посміхнувся. Треба всеж таки якось закінчити всю справу. Не любив невіршених, незакінчених справ. Це вже прийшло йому від ремесла — обліченого, строгого. Не терпів незасюваної мряковини, любив точно класифікувати людей, події, речі. І в нього бували, так як нині, отсі бліді інтервали, але назагал життя йшло по лінії, чіткій і прямій. Поглянув на годинник — була десята п'ятнадцять. Мав на побачення з Христіною цілу годину часу.

Пішов до неї. Безупавно проїздили повз нього вантажні самоходи із брезентовими верхами — ними звозили арештованих до дефензиви. Чорними стінами проходили відділи поліції й війська, що прибувало з двірця. В ліхтарнях синьо їжилась щітина їхніх багнетів. Вилискували грубі, відгодовані обличчя. Ішли здорові мов бики. «За три тижні тут буде спокій», — подумав Зорич, — «п'ювинні бути мені вдячні». Але нараз його свідомість простромила, мов вогниста стріла, одна думка, що це все кволе й марне, що там десь далеко за містом і в самому місті стоїть щось непоборне й могутнє, що його самий вжахнувся, самий від нього відсахнувся. Невідоме й темне, як ця червнева ніч.

І чомусь уперве за цей час подумав про смерть.

5.

Чорними мовчазними очима дивились на нього револьвери. За ними чатували знайомі спокійні обличчя. Це був Машталір, Царевич, Бас і Божок. Зорич підняв руки до гори. Божок підійшов до нього й із гиддю, немов доторкаючись до якогось плаза, поглядив його по кишнях. Витягнув бравнінг і відкинув. Н. 13 був обеззброєний. «Сідай, — показав на крісло посеред кімнати, — не важся рушитись — куля в лоб». Зорич посміхнувся й сів. Не знав ще як реагувати, хоч вмить прийшов до себе.

Його видала Христіна — вона й була тут. Стояла біля вікна, але не дивилась на нього. Була така як тоді, коли зустрічала його на мості два місяці тому — бліда, холодна, із затисненими устами. На хвилину її погляд ковзнувся, спинився на Зоричу — але в ньому не було нічого крім

крижаного спокою. Крім якоїсь дивної цікавості. Нічого більше, ніякого вогника, ніякої іскорки.

Машталір, Царевич і Бас сіли за стіл. Були такі самі як Христина, ще більш крижані, ще більш спокійні. А за кріслом Зорича станув Божок. Зорич не бачив його, але чув. Його вривчастий віддих, ціле його залізне ество чув за собою. І воно пригвоздило його до цього крісла. Коли б навіть міг, не рушився б. І так мовчали ці шестеро людей у тихій кімнатці. За вікном ще була ніч — палка й неспокійна. Ішло літо з грозами.

Тишу перервав голос Машталіра. Він хоч тихий, зазвучав певно й гостро. Зорич чув, що в цьому голосі нема пощади. Машталір навіть не дивився на нього; він так як Божок виминав доторкнутись до нього очима, виминав немов огидного, слизького плаза. Мав лиш, як і всі тут, одно прагнення: якоюсь гострою шпіврутою розтяти надвое або розчавити чоботом цього плаза. І Н. 13, що ніколи не знав жаху, почув, що йому стає холодно.

— ... ми мали підозріння на тебе від першого дня. Але це було тільки припущення — моє й Царевичеве. Ніяких фактів. За тобою стояв Головний — це просто не вкладалось у голову. Все було проти нас — уся твоя діяльність, так на зовні, принаймні, видавалось; я не знаю, кого ти видав на тих других теренах. Ми за це тебе й не судимо; ми судимо за те, що ти зробив тут. Цього досить.

— Ви не маєте права мене судити, — перебив його Зорич, — це річ Головного, бо я сам член Головного. Тай скажіть врешті, в чім мене обвинувачуєте?

— Ти є зрадник і провокатор, — сухо сказав Машталір, — ти був увесь час зв'язаний із дефензивою. Ти давно вже, зрештою, зв'язаний із дефензивою.

На мент його очі зустрілись із Зоричевими.

— На якій підставі ви це говорите? На підставі ваших ідіотичних підозрінь? Це не є ніякі докази. Це все є дурниці.

— Зоричу, можеш бути спокійний — доказів ми маємо доволі. Але я продовжую. Отже наше підозріння зпочатку слушно, на нічім не основане як тільки на чуттю, потвердив перший — Б. Він нам звернув на тебе увагу. Він

тебе бачив, але не міг пригадати де. Нині ми знаємо, що він тебе бачив у варшавській дефензиві.

Зорич зареготався.

— Цікаво, що далі. Я слухаю.*

— Далі прийшла справа Залізняка. Ти довідавшись від Христини, що він виконав акт, видав його.

— Брехня.

— Ні, не брехня. Далі. Останнього часу ти видав усі звена, що їх знав. Ти видавав їх і передтим, але без поспіху, спрокволу. Ті арешти, що йдуть нині — із твоєї вини... Коли ми мусимо сьогодні підіймати акцію, розбиті й неприготовані, то це також ізза тебе. Ти знав наш розрахунок. Ти видав комітет на Господарській. Через тебе ми втратили старого Римарчука й чотирьох найкращих звенових. Ти вгадав, Зоричу, ми хотіли тебе судити. Ти випередив нас, але на нещастя для тебе не зовсім, бо от ми всеж таки тут, на волі. Невдалось. А найголовніше — ти зняв Б. Це для нас був страшний удар. Власне зняв його молодий Римарчук за твоєю намовою. Це була тонка провокація. Але ти ставив тоді на карту все — бо Б. міг тебе знищити.

Зорич знов нетерпляче перебив йому. По його сірим обличчю раз-у-раз перебігали вогники. Слухав подавшись наперед, не спускав очей із Машталіра, ловив кожне його слово. Хотів тепер відпарувати всі удари. Це була вирішна хвилина.

— Все від початку до кінця дурниці. Де дані? Де найменші докази, крім нісенітницьких припущень. Про існування Б. я не мав найменшого поняття. Це все безглуздя.

— Докази є, — озвалась знечевя Христина; вона відійшла від вікна і приступила до стола; заговорила зовсім лагідно, зовсім тихо — її слова сливе вмирали в кімнаті.

— Дозвольте слово мені коменданте, щоб не гаяти часу. Ви не маєте тих доказів, що їх маю я. Я давно знала, що Зорич провокатор, але я мовчала. Всі мабуть знаєте, чому я мовчала. Б. телефонував мені особисто, що бачив своїми очима Зорича в дефензиві. Б. передав мені розмову Зорича з Кравчуком і шефом відділу. Ця розмова страшна, товариші. Так говорив тільки Юда. Зорич ним був — його псев-

до Н-13; він належить до найближих співробітників оборони на наших землях. Б. казав мені, що переглянувши акти Н-13, він рвав на собі волосся. Б. наказував знищити його найшвидше, як найбільш небезпечного, найбільш хитрого провокатора...

Зорич мовчав. Не дивився на нікого. Дивився в землю. Посміхався. Обличчя його зовсім посіріло. Видавалось, був уже готовий на все. Став знечевя байдужий, зовсім байдужий і в цій байдужості божевільно відважний, сливе нахабний. Всі мовчали; замовкла й Христина. Тільки Царевич знечевя підвівся й важко підійшов до Зорича. Схопив його за рамя, стріпонував і сливе крикнув:

— Ти, слухай, скажи мені лиш одно: як ти міг? Чуєш, як ти міг? Ти українець і пішов на таку нікчемну підлу зраду? Невже ніколи, на маленький мент, коли ти видавав своїх, у тобі не заговорило сумління? Невже ти ніколи не здригнувся, Юдо? Невже українець може бути таким як ти?

Вривчасто дихав, чекав відповіді. І всі чекали, закам'яніли. А Зорич підвів обличчя. Його розтяла блискавкою та його давня, дивна усмішка. Сказав:

— Даремно хвилюєшся, Царевичу. Я не є українець. Мое ім'я Генрик Загурскі.

Його слова гостро впали в мертву тишу. Всі застигли й затаїли віддих. Цього ніхто не сподівався. А Зорич говорив далі. Він увесь час посміхався своїм колючим посміхом, дивився із штучною бундючністю на тих, що сиділи в кімнаті, і погладжував довгою, блідою рукою русаву чуприну. В хвилину вся його постать нагадувала справді гада, небезпечного, зрадливого гада.

— Так, я не українець. Зроблю цю єдину приємність вам (він голосно засміявся). Я говорю вам це тому, бо бачу, що нема чого грати в піджмурки. Христина мене вбила. Але до речі. Нема потреби критись. Так чи інакше я звідси не вийду. Але я говорю це все на те, щоб ви знали, що я не є зрадник. Я служив своїй батьківщині, так як ви служите своїй. От і все. Це був великий плян. Це була програма на ціле життя. Я хотів розмахнутись. Від малої дитини я ненавидів вас, так як ви ненавидите мене і всіх моїх. Так є. Між нами йде боротьба на смерть. Від віків. Цього тільки сліпі й

дурні не бачать, що або ви або ми мусимо впасти. Між нами смерть. Але я знав, що шпіонажем вас не зломлять. Ви за сильні на те, щоб вас зломилла зрада або шпіони. Ви як гідра, ще з часів Хмельницького. Я готував себе в провідники. Я не бавився ніколи дурницями. Але тут я злякався. Так, злякався як мала дитина. Тут я став нікчемним малим провокатором. Це ганебно. Валенрод і Азеф, чи це не смішно, не соромно? Бути героєм і стати зайцем? Завжди дивитись в очі смерті і знечевя так трусливо відступити? Так, заломався. Ви мене зламали. Я ще йду рештками сил, давнім капіталом, але я вже не той, що був. Я вже Валенродом не потраплю бути. Сумна історія, що?..

Він ніколи так багато не говорив. І в цій кімнаті дивно ламався його прикрий голос. Загурські закурив цигарку. Його пальці тремтіли. А Христині, що дивилась у цю мить на нього, стало огидно. Все, що зітліло їй не полишило по собі ніякої іскорки, відразу змів якийсь вітер. Відвернулась до вікна.

— Кінчай, що маєш сказати, — сухо сказав Машталір, — ми не маємо часу.

Машталір глядів на нього з цікавістю, але як і перше без милосердя. Він не показував цього, давив у собі, але так було — йому хотілось крикнути од утіхи, од страшної несамовитої радості — цей гад не був українцем.

— Так, я трохи забалакався, непотрібно. (Загурські знов провів рукою по чуприні. Його руки почали зраджувати хвилювання). Треба кінчити. Поворити нема про що, все ясне як день. За вами сила. Моя карта бита.

Він замовк. Зібгався на кріслі, закам'янів. Був зовсім сірий. Його починала трусити пропасниця. Очі стали мутні, непорушно вперлись ув одну точку. Перестав посміхатись. Голова увійшла в плечі, в пальцях гасла цигарка, напів спепеліла. На кріслі сиділа квола, нікчемна людина.

Машталір іменем трибуналу проголосив засуд.

**
*

Того дня, 5 червня, в год. 11,35 веч. засуд революційного суду над Генриком Загурським — Н. 13 був виконаний за міщанським садком.

Півгодини пізніше.

Боевики спинились. Ішли досі мовчки поза садибами. Тут треба було розходитись. Христина відвела Машталіра на бік. Хотіла йому ще щось сказати. Царевич із двома з Боевої відійшли далі. Вони знали, що це не їх справа.

— Коменданте, чи маєте для мене якийсь наказ? Я тут не маю що робити. В місті ліквідація. Кожної хвилини можуть мене взяти. Чи маю йти з вами в кадру?..

— Я якраз думав про вас, Христино, — промовив Машталір, — я хотів би, щоб ви виїхали звідси. Вам треба відійти на деякий час від Боевої. Ви втомлені.

— О, ні, ви помиляєтесь, коменданте, — перебила його живо Христина, — я зовсім не втомлена. Я просвітліла. Я вже готова на все. Мені було б дуже тяжко, коли б ви відсунули мене від Боевої, хоч це було б зрештою зовсім природньо. Коли можна — дайте мені наказ. В Р. ви мали на увазі одну справу; тоді це не було на часі. Та й хоч я зголошувалась, не знаю, чи змогла б щось зробити. А нині так. Дозвольте мені їхати в цей район.

Комендант пильно поглянув на ню. Дивилась на нього, просто йому в очі, крижана, готова на все. Не говорила на дармо. Він стиснув її руку й тихо промовив:

— Добре. Чекатиму від вас звітів. Я йду до кадри. Починаємо акцію.

— Дякую, коменданте.

Ії голос прозгучав радісно. Вона, мабуть, давно марила про цю хвилину. Кивнула Царевичеві й боевикам. В менті зчезла в темряві. Чотири з Боевої рушили в ліси.

6.

Ті ліси стискали місто міцним кільцем. Пять їх, узліссями підповзало під самі передмістя. **Скулинський**, ясеневий, блідий збігав по мочарах до заплавин Стоходу, сокотав високими змійними травами й відходив тремкий та неспокійний на північ, на Полісся. Ховав у собі села: Скулин, Облапи, Бахово. Другий — срібнокорий, березовий, **Білинський**, роз-

давшись на підміських ланах кучерявими загайниками, шумів ген-ген далеко за селами й присілками: Череваха, Білин, Кричевичі, Гривятка. Третій — темний як прірва, дрімучий, дубовий **Колодницький**, пристановище готурів і диких, зеленим важким килимом хвилювався понад рікою Турією, ішов на північ, як і Скулинський, сягав за Нуйно й за Камінь, перебривав ріки, шляхи й дороги та доходив до Полісся. Четвертий — **Будищанський**, сосновий, струнчив на піскових видмах і кучугурах, переплигував гірки й горбки, ішов на південь, до Турійська й Володимира. І врешті пятий—**Волощеський**, низький, мокрий, мідяними вільхами й густою ліщиною повз понад озерцятами, потоками й баговінням на схід, облишаючи за собою Стоход, Стугну й Турію та села Волошки, Колодажно, Любитів.

Там була кадра партизан.

Ніхто не знав скільки їх. Одні казали — п'ять тисяч, другі — п'ятьсот, треті п'ятьдесят. Ніхто достоту нічого не знав. Невідоме було їх розташування. Нині з'являлись тут, завтра там. Нині бачили їх, як у тиху місячну ніч переходили бродом Стохід, завтра в шкварний південь од їх руки палав панський маєток за сто кілометрів од Стоходу. Ніхто не знав їхнього озброєння. Одні казали, що мають тільки ржаві обрізи й старі наґани, другі гуторили, що мають кулемети, гармати й навіть танки. Невідомо було, хто ними доводив. Із села в село подавали вість про Машталіра, що як у давні повоєнні роки знову встав за право; звідкись випорхнуло дзвінке імя Царевича, що прийшов із Києва, большецького дезертира, дехто знову переказав селам привіт од Назара, що був у Каменському загоні й утік із тюрми, од шворки.

Ніхто нічого не знав. Знали тільки ліси, що зашуміли влітку того літа, знали тільки биті тракти, що ними переходили партизанські загони, що над ними тривожно гуділи ворожі телеграфи, несучи сполох окупантам.

Вставала країна.

«Громадяни! Револьюційний комітет оповіщує всім, що партизанські кадри Боевої Організації розпочали боротьбу з окупантом. Мету нашу знаєте: скинути ненависне вороже

ярмо й боротись за Вільну Соборну Україну. Ніхто із цього становища не зрушив Боевої. Найкращі її боєвики лягали під ворожими кулями або повисли на шибеницях. Ніщо не пододало міці Боевої. Вона згине, а не зрадить своєї ідеї. Революційний комітет кличе всіх здібних носити зброю ставати в лави партизан. Просить давати партизанам підмогу харчами, помешканням, порадами. Партизани б'ються за вас, громадяни, за ваше краще майбутнє. Вони мстять за шомполи й нагайки, що гуляли по ваших плечах, за ваших батьків і синів, що згинули на шибеницях або гниють у казематах. Боева й її партизани стоять за Україну».

**
*

Одинадцята година вночі. Тільки вривається в синь небеса серп молодика. Тільки туман стоїть на узліссі. А в хащі здаля од шляху партизанські стежі. В лісничівці, що сховалась у великім Білинськім лісі — штаб. На порозі купа гранат і рядком рушниці. Постаті, що шепечуться. Тліють їх цигарки між дубами. В кімнаті, при невеличкім ліхтарику. Машталір, як завжди у френчі, чоботах, із парабеллюмом біля боку. Голова виголена. Кріпка як камінь. Брови стирчать стріхою. Перебитий ніс. За ним неодмінний Божок, Бас, Бахара. Машталір тільки вранці взяв команду від Назара.

Широкі сажнисті плечі. Стрижені лоби. Полотняні сорочки з червоними тризубами на рукавах. На грудях кулеметні стрічки. Мавзери при боці.

— Осьде (палець Машталіра проводить лінію) пройде Божок. Три волості, три постерунки. Обеззброїти поліцаїв і іншу наволоч і на місці зробити з ними кінець. Забрати кулемети. На волость прапор і вперед. Зрозумів?

— Зрозумів.

— Бахаро, ти старий кадровик у мене (комендант посміхнувся), зробиш нальот на Фридрихівку. Осада кольоністів — самі зайди. Пустиш із димом гадів. Ані одної душі не випустиш. Скочиш до турійського шляху, зірвеш міст. Переїжеж дрти. Зробимо їм пригравку.

— Авжеж, коменданте.

— Басе, — глянув Машталір на суворого хлопця,

— вдариш на передмістя. Одним нальотом. Розгаратаєш перший постерунок, забереш, що є. Вдариш на пошту. Коротко як блискавиця. Не шкодувати набоїв. А потім назад. Прапори на вулицю. Летючки.

Всі три віддали по військовому честь. Комендант ви - прямився. Ще закурили. Комендант дивився на них. Нині курінь, завтра бригада, після завтра корпус.

— Коменданте, до Купала встануть усі.

— Дав би Бог!

— Щоб тільки протриматись, поки всі встануть.

— Протримаємось.

— Ліси великі.

— Тож рушайте, з Богом!

Короткий свист. Місячний серп розтинає гилля дубів. Хрустить ломачця. Неширока лісова дорога — нею перейшов один, другий, третій, четвертий... Місяць заграв на дугах і згас. Перейшли як вовки дорогу й знову зникли в хащі. Три відділи один по другім. Кричать сичі. Шелевіє лист. Парскають коні.

Машталір дивиться на Назара, старого побратима й посміхається. Мовчать, але думають про одно: країна виповіла займанцям війну.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

ЛИПЕНЬ

1.

До дверей наближались. Римарчук відрухово зірвався. Коли сюди входив поліцай, краще було бути на ногах. Тоді не так швидко можна було дістати копняка чоботом. Стояв напоготові — очі, звиклі до темряви, стали немов котячі за цей довгий час перебування в темниці. Розрізняли в камінім пудлі кантовасті вугли, рапаві стіни вологі й холодні. Більше нічого не було. Ані прічі, ані стільця. Бляшана миска кинена як собаці на цементову долівку. Давали раз на два дні воду й хліб. Це був чорний, псячий місяць.

Смуга світла впала крізь щілину дверей. Стояв той самий пуцулуватий кат, що робив тут службу вночі. Світло жовте, тремтливе, злякане.

— Вставай, пся твоя маць до бюро!..

Нарешті. Це мав бути допит, що його Римарчук сподівався вже місяць надаремно. Ждав кожного дня. Після акту, коли він забив Б., його змасакрували. Був тільки купою мяса. Били чим попало — гумами, прикладами, кольбами від револьверу. Стратив тоді притомність. Спам'ятався лише тут — у чорній шурячій дірі, в цьому камяному мішку. Лежав два тижні збитий, спухлий, закривавлений. Горів і гнив. Приходили, світили ліхтаркою, кидали хліб і воду, копали ногою, реготались, відходили. Тоді тільки, після трьох тижнів, почав остигати. Підводився, повзав по келії, змивав рани.

— Чуеш чи ні, як тебе звати, пся твоя маць?

Рушили. Таких келій було кільканадцять у тому ко-

ридорі, освітленим квотим вогником, що блимав десь у кінці. Всі келії як одна. Однакові двері з вовчками, засунені засувами, штабами. «Вперед» — кинув поліцай. Він сторожив призириливо від Римарчука. Для нього це не була людина, а пес. Паршивий, збитий пес. По сходах на гору. Сходи ішли широкі скрипкові, залузані й запльовані. Пахло сильно й настирливо карболом і ще чимсь відражаючим, гнилим. На поверхах стояли купами поліцаї, з закамарків вибігали люди з бистрими неприємними очима й збігали по сходах у низ і на верх. «Куди цей?» спинився на мить якийсь у сірому убранні, кривий на ногу, «з якої справи?». «Той ще зперед місяця, з п'ятнадцятки». Кульгавий прикро глянув на Римарчука. «До кімнати 87». Побіг далі. Минули другий поверх. «Направо» — ішли коридором із скляною стіною. На подвірі гучав мотор, хтось зойкав. І там били. А звідти, із кінця того коридору чулись тяж стогони, що раз ближчі, прикріші.

Звернули наліво. Півтемні сіни. Тільки вгорі бліда жарівка. Стіл із кількома скравками паперу, за столом поліцай. А на долівці Римарчук побачив щось, що кімшилось схоже на людину й на звіря. Якийсь покруч. Це була людина, що їй скручено ноги й притягнуто до голови. Під коліна вставлено дрючок. Два поліцаї били цю людину гумами по п'ятах. Людина тихо стогнала і щось белькотіла, але Римарчук бачив, що вона вже напів божевільна. Її очі були викарячені, вилізли зовсім наверх, мутні, непорушні. Обличчя було худе, вкрите темними плямами й краплями поту. Поліцай при столі рахував і за кожним числом додавав лайку. Він і сам був утомлений, ізсунув кашкет на потилицю й змахував краплі поту з широкого буйволового чола.

Конвоїр пхнув Римарчука далі. Вони опинились у кімнаті 87. Це вже була велика й простора світлиця з кількома бюрками й машинами до писання, заставлена шафами, що нагадували великі домовини, приперті до стіни сторчма.

— Мельдую, пане комісарє, що слідчий число 15 ставиться.

Поліцай їв очима другу людину, високу й пуцулувату, що сиділа за столом. Два різники дивилися один на другого.

В того, що сидів за бюро, на очах були окуляри. Вони світилися проти лампи як шиби до сонця. А за плечима різника Римарчук спостеріг ще кількох людей у сірих і мишастих одягах, що нагадували шуриків. Вони перешіптувались.

Комісар Кравчук бистро оглянув Римарчука. З ніг до голови й назад. Потім на хвилину не дивився зовсім, читав у записках, потім закурив цигарку. Римарчук переступав із ноги на ногу. В кімнаті всежтаки не було ясно. Повно диму.

Кравчук підніс волячі очі. Затер руки, захихотів. Похилився знову над паперами крикнув-гавкнув:

— Ти відмовив зізнань, ге? Так чи ні. Ти вбив з доручення Боевої нашого співробітника, ге? Ти нічого не хотів говорити. Так чи ні? Як називаєшся?

Римарчук мовчав і дивився на нього.

— Як ти називаєшся, питає пан комісар, — заричав йому над ухом конвоїр.

Римарчук мовчав.

— Він не хоче відповідати, — комісар підняв брови, заграв колючими вусиками.

Це був кремезний мужчина, що міг мати тридцять п'ять-сорок років. В окулярах він виглядав на заможного, вигодуваного американця. Спортівця, купця, навіть фільмового артиста.

— Хто тобі дав наказ убити цю людину?

Тиша. Тільки шелестять листки паперів перебирані шурами-шпідлями.

— А то з другої бочки. Ти знаєш такого Машталіра?

Тиша. Римарчук німовно дивився на попільничку, що вилискувала в блідім світлі лампи. Вона то гасла, то спалахувала. Як і все в цій кімнаті.

— Тоді інша пара кальошів, — невтомно продовжував Кравчук, — ти був у третім звені, неправда? Будь ласка, хто там ще був? Це тільки так, між іншим. Ми зрештою все про тебе знаємо.

Римарчук рішучо нехотів відповідати. Це, зрештою, була найкраща тактика.

— Ага, ми не маємо заміру говорити зовсім, — сухо промовив різник і підвівся. Погладив себе по чорній чуприні,

відсунув попільничку, що на неї дивився якраз Римарчук. Підійшов до нього зовсім близько і через окуляри розглядав Римарчукове лице, так як би вивчав його на пам'ять. Посміхався, але за окулярами літав уже нетерплячий вогник. Звірюка прокидалась.

— Ти не хочеш говорити, ге? Це добра тактика. Тебе так учили? Так чи ні? Ти німий як мур, правда? Але в мене, пане добродію, і мури говорять. От і справді. Приходили сюди не такі, приходили сюди міцні люди, старі боевики. Був тут колись Машталір, давно, давно. Був такий Назар. Недавно був Залізник і цікаво (Кравчук говорив от так, зовсім спокійно, розмовляв, як із знайомим, закурював цигарку вдаривши нею по віку папіросниці). Ніхто не хотів говорити. Але в мене мури говорять, так-так, без жартів. Слово даю. І повіриш, малий, ті всі, не говорили, а співали. Як матір люблю, співали. Ти розумієш, друже, спі-ва-ли. Так. А ти рішучо нічого. Так таки нічого.

Римарчук мовчав. Мав божевільне бажання затопити цьому різникові в пику. Свербіла рука. Підступало щось до горла. Тяжке, волохате. Розсаджувало горло.

— Зааплікувати, — коротко кинув Кравчук, повернувшись на закаблуках і пішов до стола. Щурі моментально кинулись на Римарчука. Він зрозумів, що катування зараз розпочнеться. І тоді вступила в нього шалена снага. Те, що було в горлі злющим клубком вибухло. Шарпнувся, садив направо й наліво кулаками, вгризався в горло. Але вмить його зламали. Їх було щось із сімох. Чув їх сопущий віддих, проклони і тяжке хрипаве сопіння. Звалились на нього огидною тяжкою купою. Тримали його за руки й за ноги, поперек тіла. Все вертілось — хтось смальнув його по перенісся чимсь гнучким, болючим. Кругом синіло, кругом стояла мля з крику, лайки й облич. Гостро вибився з усіх голос одного щура, жовтого як віск. Його лисий череп, що вилискував озерцем у млі, Римарчук спостеріг давно.

— Від чого починати, пане комісарє?

— На початок дайте помпу.

Цей різула сидів за столом спершись на лікті, палив, пускав великі кільця й цікаво обсервував, що діялось у кімнаті. Він що-дня бачив по кільканадцять таких процедур, але

в кожній із них умів знайти зовсім окремий, індивідуальний момент. Цікаво було стежити як на одні й ті самі засоби різно реагує різна людина. Римарчук опинився на кріслі спеціально пристосованім до такої процедури. Ноги мав підтягнені дещо вгору так, що знаходився в напів лежачому положенні. Голова навіть була нижча від ніг. Вмить він почув на устах приявність якоїсь брудної смердючої шмати. А в ніздрі вправлено з блискавичною швидкістю дві гумові кишки, що вели до невеликого резервуару, притягненого заподливими щурами.

— Язда, — крикнув Кравчук, помповаць.

Римарчук задихався. Не було чим дихати. А за хвилину відчув, що через ніс йому ллється кудись у нутро якась теч, прикра, смердюча, терпка. Чув, що теч напливає рівномірно разом із рухами тих, що їх не бачив. Вони стояли біля резервуара й помпували. Це була нафта, змішана з людською мочою. Теч проїдала ніс, горло й перлась в нутро, що само від себе, відрухово відкидало її. Але не було змоги. Теч верталась і настирливо торувала собі дорогу. Римарчук чув, що десь у нутрі щось набухає, росте і zarazом гостро й шалено болять. Хотілось кричати, хотілось шарпнутись і вилити геть те щось страшенне й огидне, що наповнювало його легені, його шлунок. Але не міг. Кати тримали міцно немов кліщами. Задихався. Теч булькотіла — колола немов склянними відламками, пекла божевільним огнем. Тоді зімлів. Нічого не бачив, нічого не чув.

Очуняв — кишок у носі вже не було. Але голова й усе тіло були кам'яні. Не чув їх. Тільки глухо гудів скажений, тяжкий біль, що привалював до місця.

— Будеш говорити?

Кривава пика Кравчука. Блиск окулярів. Лисина щура. Колючі вуси.

Римарчук мовчав. Але він розумів усе і комісар зрозумів, що не буде говорити.

— Аплікувати далі!

Щурі вже були готові. Вони колодою кинули Римарчука на землю. Положили горілиць. Був зв'язаний по руках і ногах. Пручався. Але вмить стало темно. На грудях почув щось тяжке — це лежали дошки. Під плечі підсунено також

дошки. Чийсь вправні руки обкрутили їх мотуззям. І глухо вдарило щось по дошках. Зпочатку нічого не відчувалось. Били важкими грубими ланцюхами. Гуп-гуп-гуп. А за хвилину Римарчук почув, що удари, які гуділи рівномірно в грудях глухою луною, торощать їх за кожним разом, одбивають у середини все живе. Це було дивне почуття. Болю зпочатку не було. Тільки гудіння й ламання. Його ество розпалося на двоє, на четверо, на кільканадцять, кількадесять куснів. У грудях вило. Там нічого не було — ні костей, ні м'язів, ні нервів — страшно, неспокійна прірва. І в неї звалювався Римарчук. Знов голіси помалу губилися в мряковині, знов тихшали, відходили кудись далеко. І тоді ставало добре-лагідно, спокійно. Римарчук пробував посміхатись.

Перестали на мить. Голоси наблизились знов.

— Будеш говорити? Підпиши протокол!

Римарчук хитнув головою. Був слабкий, був шалено слабкий. Мало що розбирав. І знову далі гупало, вило в грудях, знов сточувався в чорну бездонну прірву і там завмирав. Так і завмер. Ще били, ставали скажені, не числили ударів. Грубий поліцай навіть вискочив із ногами на дошки й топтав. Йому замало було ланцюгів. Кругом було повно крови, що випливала зпід дощок, зтікала з уст і з вух. Римарчук лежав без пам'яті. Вони навіть небачили, що він зімлів. Били й били без кінця, без втоми.

Кравчук кинув оком.

— Готовий. Можна забрати. Чергового!

Цей мішок із мясом, із виламаними ребрами, із потороченими грудьми винесли. Але руки поліцаїв ще лиш розійшлися, тільки що входили в смак. Хотіли бити.

2.

Комендант постерунку стації Гривятка надає телефонограму. Над стацією ніч. Це четвертий липня, четвертий день виступу кадри. Комендант самий у цьому переділі. Двері в коридор відкриті — там у першій кімнатці провізоричний арешт — нині привели ще трьох. Далі — рядком вилискують дула рушниць і на лавці дрімають поліціянти. Вони втомлені безнастанним вартуванням. Стація загрожена. Кругом ліс. У комен-

данта гостре, жовте обличчя хворої людини. Він недоспав уже четверту ніч. Олив'яні очі дивляться мутно, байдуже. Йому перешкоджає ремінець на підборіддю, ташка з паперами, що холітається докучливо при боці. Відсуває її блідою рукою, що на ній біжать злісні сині жилки. «Цей проклятий, чортівський край замучить ущерть людину...» — говорить комендант. Він із Шлеська. Він їдучи сюди не мав поняття про тутешню службу — тут вбивають поліцаїв, тут увесь час війна.

— галльо, галльо, Ковель. Тут постерунок Гривятка, при телефоні Рембач. Продовжую. Диверсантів бачили сьогодні на відтинку шляху між 173 і 74 км., коли вони намірялись знищити рейки. Невеликі відділи заатакували перед вечором постерунки в Черевасі, Черемошні й Смолярах. Але здобути не вдалось. По наших боці ранених 26, вбитих 9. Диверсанти поперерізували комунікацію в районі Бахова. Повірьськ покищо в руках диверсантів. Так... галльо, ви слухаєте... тут постерунок Гривятка... із зібраних даних відомо, що акцією кермує Машталір. Так, Машталір, як Маріян, Андрій, Шілер, Тадей, Андрій, Леонід...

Коротке хряпання. Комендант застигає зо слухавкою при вусі. На стації щось сталося. В коридорі й кімнатах дивний, незбагнений шелест. Хтось є.

— Руки в гору!

Неможна розглядіти проти світла. Але комендант чує, що це щось страшне, що це кінець. Комендант труситься, хоч знає, що там є п'ятнадцять поліціантів, в почекальні й на пероні ще п'ятнадцять. Чує як тисячі залізних і дрібненьких скалок вбиваються йому в плечі. «Цей проклятий, український край...».

— Єзус, Марія...

Глухий удар по чомусь м'якому серед тиші. Серед страшного, пригноблюючого мовчання. Мабуть ідуть у діло багнети.

— Панове, даруйте житице...

Глибокий зітх. Щось звалюється по черзі важкими мішками на долівку. Але це покищо в другий кімнаті. Треба алярмувати, треба стріляти. Руки дерев'яніють, леденіють. «Ані кроку» — говорить револьвер.

— Жона, дзеці...

Мовчазні, непохитні. Наказано без одного стрілу зайняти

стацію. В синявій смузі світла, що ненароком упало з лампи на коридор, видно щось, чого передтим не було. Це голова людини в гранатовім мундурі. Товсте набрякле лице грубого поліцая з відчиненим ротом і скляними очима.

Невідомо навіть скільки їх прийшло, тих. Може півсотні, може десять, може тільки двоє. Прудкий вимах рукою, багнет один по другім тоне в гранатовім мундурі.

— Мейце літосць панове...

Черга на коменданта. Пара очей іде просто на нього. Сірі як світанок і десь далеко в них іскорка. Сталь торкнула об кремінь. І нема поза тим нічого більше, ні милосердя, ні усміху. Стає моторошно. Все ближче, все ближче, все ближче «Маріян, Андрій, Леонід... а цей грубий поліціант має число 2147, він вчора заганяв полки пійманому на шляху хлопцеві. Хлопець вив і кусався. 2147 вистрілив йому в потилицю. Мав право, бо це диверсант... Маріян, Андрій, Леонід...» — так настирливо й глупо перелітає чолом коменданта стяжка думки. Слухавка безвладно лежить на столі. Чиїсь легкі кроки над мерляком. Хтось зойкнув — приглушили вмить. І нараз бистрий вимах і блиск. Комендант скрикує, засланяючи лице руками. Надаремно. Кругом — темрява.

Над Гривяткою жовто-синій прапор. Божок звітує в команду.

Третя вранці.

Голоси гудуть у цій кімнаті, як із бочки. Хриплі, важкі. Мов поколене олово. Шиби розбив уже світанок. Коли відчинити вікна, тютюневий дим, що стояв темною завісою легко зітхнувши виходить на двір, у росяний ранок.

— Не можете нічого вибити, комісарє?

— Самі дурниці. Зрештою нічого суттєвого. А інші мовчать.

— Гривятка не відповідає. Після останнього звіту три стації вже в руках диверсантів. Із району Смідина прийшов юсадник, доносить, що там формальна різня. Ніч св. Бартоломея. Чотири волості захоплено диверсантами.

— Можна сподіватись, що вони нас обійдуть кільцем і відріжуть.

— Це тимчасові успіхи, ексцеленціє, вони не втримаються й тижня.

Військовий запалює цигарку. Він дрімає на канапі. Від вікна віє — він тремтить.

— Найголовніше не можна усталити головної лінії. Слаба розвідка.

— Це тяжко, полковнику. Тут уся земля підмінована. Ми на ворожому терені. За кожним деревом ворог. Всіх би витруїти газом, тоді щось би порадив.

— Осадник доніс, що імовірно кадра диверсантів налічує 7 до 10 тисяч.

— Нічого не є певне, мої панове.

Військовий підводиться. Має сіре обличчя. Розщіпає комір.

— Але яке зухвальство хамів!

Комісар Кравчук хрипло:

— Нині ж вислати на терен кілька ескадронів. Пускайте артилерійський вогонь, полковнику. Це нема що завертати в папірці. Нас тут поодному всіх перестріляють. Зловлених на місці розстрілювати й вішати. Накласти контрибуції на села. Взяти їх усіх у баранячий ріг — під кулемети. Трудно. Або вони, або ми.

— Я так і рапортую до столиці.

Підводяться. Кравчук міцної конструкції, але ледве тримається на ногах. У шефа голова мов казан. Він набряклий і цитриновий. Він страшенно втомлений. На подвіря заїздять мотори.

Телефон:

— Галльо! Тут секція. Передаю телефонограму з постерунку Любитів. Диверсанти тільки що зірвали міст на Стугні. Маєток графа Ржишевського горить. Наше населення в повній паніці. Станція Гривятка взята партизанами. Городок не відповідає. Під Волошками забито п'ятьох постерункових із обходу. Числа: 2671, 2486...

Шеф кидає нетерпляче слухавку. Полковник знову захищає комір. Блідо горять випушки на його комірі. Кравчук протирає окуляри.

— Ексцеленціє, може бажаєте невролю? Це добре ділає.

Вечером.

Важко впала бляха вивіски з орлом знід дверей на шкільному будинку; будинок тане в кармазиновій повіді загравав, що стоять над ланами, над лісами, над шляхами. То на Польській Волі, на Казимирівці горять осади й скирти. А тут — у селі радість.

— — — де побачиш пана врага то й забий
гей піде по світу добра слава,
як скінчиться із врагами забава...

То співав дід Сила, присівши на колодках, на майдані. Дідові замучили торік сина в Луцькій тюрмі. Так без вісті й пропав. Кинули на ділі в мішку в Стир. І горить дідова борода й мерехтить мідяний хрестик на широких грудях, що розходяться під твердим полотном сорочки. А пісенька його зловісна. А пісенька його бентежить людей. І підхоплює її нехотячи юрба й несе пісеньку у веселі заулки, в тіністі садки, що пропали серед ночі. «— — — де побачиш пана врага то й забий...».

А юрба гомонить.

— То нарешті наше право прийшло!

— Партизанам нашим слава!

— Хоч на юдин день станемо вільні.

— Без ката, без поліцая, без екекутора, зайди...

— Хиля б їх задавила...

— А коли прийде їх сила — вийдем усі напроти — малий і старий — наставим груди: стріляй, кате. Все одно нема життя під тобою. Все одно під чоботом згинем.

Тут були вчора партизани. Бачили їх як пройшли, один в одного, із тризубами на рукавах, із веселими гранатами, із розіспіваними кольцями. Розкидали летючки — воля всім. В Повірьську приступом взяли волость. Всіх до ноги, а війта — зайду на гиляку. Так і загойдався пан Тварювський на старім дубі край дороги. Наше право тепер настало.

І дарма; що пізна година, ніхто не спить в селі. Юрба роздалась на майдані під школою й волостью як молодий гай. А молодняка наруч сказати, мало — пішов за партизанами в кадру...

— — — гей, гей в руку кріпше обрізан
дві граціати і наган
чуй дорого, чуй світанням,
нас повстанців партизан...

Мало молодих. Тут тільки жінки, баби, дівчата, молодичі, що високо підіймають немовлят:

— Дивись, як ожел шкерберть летить...

Дядьки скручують козячі лапки, димлять махоркою, бакуном. Розійшлися густі брови, випростувались плечі — то злетіли з них податки: шарваркові, ланові, шосові... Посміхаються в бороду. Давно так не посміхались, ще в 18-ім, коли стояла революція. А там ізпереду, біля діда Сили малеч. Та малеч, що росте в лісах, що худобу пасучи, дзвінко на ввесь загайник, на всі отави виспіває: «зруйнуємо тюрми, збудуємо школи...»; та малеч, що їй батьків забрали у Равіч, у Вронки, у Свентикшиж; та малеч, що й її хутко мали погнати на команди, на слідчі уряди, під поліційні гуми. А дід Сила співає і самий собі доробляє слова до пісні. То пісня про ворожу ворону, що хотіла орлом стати, а не стала та й все своє діло програла. Так співає Сила і тішаться старий. Бо то з ним син його замучений радіє, бо то його душа співає люба. А інші гуторять.

— То не знати, чия тепер земля з осад буде.

— Звісно, що наша. Була наша й буде.

— Може під казну візьмуть.

— Коли треба, нехай беруть. Своя казна, українська, не шкода.

— Звісно — своя казифа, своє право.

Але це мало бути згодом. Митикували, гуторили, але знали, що поміж ними й майбутнім ще стоїть розжеврена ріка. Її струмів сьорбали, ними захлистувались, од них хмеліли. Це була помста. І знечевя замовкли, звернули голови туди, на ганок.

Вивели їх: п'ятох осадників, волосного езекутора, писарчука й вчительку. Цього давно чекали в юрбі. І закричали:

— то ці нашу землю обсадили сараною, то ці нам світ застояли; на них наша кривавиця йшла, тучили нашою кровю й потом, зайди...

— Стільки літ сиділи на шії! Найкращі врочища позабирали!

— Легуном був за це й дістав. За це що гнав наших за дроти, проклятий, землю багнетом скородив, на Київ ходив мов по своє...

— Легуни мене в 19-ім прикладами до півсмерти били. Не хотів із форшпаном їхати, не хотів катюг везти.

— Легуни мені хату спалили, сестру замучили..

— Бий їх, заволок, карй їм!..

Ті на ганку були зовсім білі. Тремтіли плохим листом. Погляд їх став мертвий — вже не все второпували; знали тільки, що за хвилину всьому буде кінець. Юрба підступала розхвильованим потоком. Обличчя дихали жаром. Повітря стало важке.

— Цей шкуродер останнє здирав за податки. За псів нас мав, не за людей!

Невеликий, але кремезнавий чоловік, що стояв на ганку, кривився. Головка вбгалась у плечі неначе б чекала страшного, розторошуючого вдару. Біля грудей мав багнета. Трусливе заяче серце впало йому далеко-далеко, кудись у ноги, в кінці пальців.

— Останню корову тягнув на ліцитацію. Собі на питво, а казні на тюрми. Чоботом копав, кляв у матір, кпився, гад проклятий...

— А ця дітям із голівок по волоскові виривала за їхні молитви! Калічила нам дітей, ящірка. Лобом у мур товкла за своє, бий її грім!

1 дід Сила встав. Велик-біла борода запалала од заграви. Брови як стріхи насупились над очима. Станув, вищий понад усіх, обернувся:

— До ноги їх усіх, людкове! До ноги гадюче плем'я! Як вони нас, так ми їх! Нема їм ласки. Нами хотіли дороги гатити. Там шибениці, наші шибениці святі, в льохах під канчуком не один наш брат і син. Старцями нас хотіли зробити, здушили за горло, ніяк було дихнути. Смерть між нами. Іншої мови нема. А тепер наше право прийшло. То кара — наше право! За все, за всі літа смажні кара. І того пильнуйте, людкове!..

Вітер приніс запах згарі. Там, над лісами стояла пуже-

жа. Збирались хмари, важкі, чорні, торкнені кармазиновими видмами. На ніч готувалась буря.

— Добре сказав, діду Сила. Кари їм!

— За весь народ, що страждав!

— За наших братів і синів.

— За все!..

Піднялись кулаки, долоні. Кремезні, мозолисті дядьків, худі — малечі. Юрба, що роздалась майданом, розбуяла. В тьмяну порожняву вечора знявся її тнів. І ті, що були на ганку, відчули, що стоять над урвищем.

— Єзус, Марія...

Іх схопили з ганку сотки пристрасних рук, втягнули в юрбу, зібгали вмить і поволокли.

3.

Машталірова тактика була така: невеликими кюльонами, що виходили з лісів, тероризувати місто. Русявий Бахара, залізний Бас, важкий Назар, меткий Царевич і гострий Божок виходили по ночі з кадри, розділялись і оточували місто. Перерізали дроти, зривали мости, налітали на постерунки й волості, займали їх, вибивали до ноги залоги, тримались доки було можна, забирали зброю й йшли далі. Це було єдине, що можна було робити.

Машталір задумувався — акція рішучо не була ще на часі. Бракувало ще кілька тижнів. Такий був Машталірів рахунок.

— Коли вирушать пацифікувати, треба буде відійти в ліси, — сказав до Назара, — великих боїв не витримаємо. Приходять юнаки, що не вміють тримати в руці кріса. А на маси по селах не числю. Маси створюють тільки ґрунт, але до організованої акції не здібні. Це я вже перевірів. При кулеметному вогні не встоять, а ті не жартують.

— Та й наші не жартують, — посміхнувся Назар, — бють до ноги.

— А так, надокучили за цей час.

Машталір подивився на тих усіх, що лежали в лісовім холодку. Всі кюльони зніtilись, за ніч мали багато переходів і наскоків. Здобуто чотири кулемети й із сотку новень-

ких крісів. Це додавало потуги. Нападали знечевя, бистрі й страшні, як кара — в цьому була їх сила. Над головами шумів столітній ліс. Золоті проміні ковзались по зброї, по рахманних кучерявих чупринах. І Машталір любив дивитися на партизан. Знав їх, кожного знав достоту від першого, що став біля нього в Боеву тому кільканацять років, до останнього, що прийшов тільки вчора. Там десь лежав чорнявий Царевич і готорив із своєю ударною колюною. Вони мали на руках під тризубами черепи й ішли в найгірші райони. Царевич вів їх навіть у передмістя, кружляв під самим містом розвідуючи ворога. Може з усіх Машталір любив його найбільше. Вони давно не говорили з собою; не було часу. Комітет п'ятох перестав існувати — тут була тільки повстанча команда, а властиво був лиш Машталір. Наказував, ішли — розмовляти не було про що. Були весь той час якісь шкварні, розпечені до білого, хижі дні. Всі палали в них. І тільки Машталір залишався завжди однаковий — завжди рівний, холодний як крига. Таким мусів бути.

— То є певна річ, — промовив Назар, — що у великому бою не витримаємо. Вони найпізніше сьогодні вночі вирушають на нас. І може треба буде відійти. На якийсь час — кадра росте кожного дня, країна в пожежах. Будемо триматись скільки можна. На це війна. Раз війна — вороття нема.

— Прю це ніхто не говорить, — відповів Машталір, — покищо все гаразд. Нам тільки напсував Загурскі. Якби це виглядало все, коли б ми мали в дефензиві Б. Ось що важне. Більше того, що робимо тепер, робити не можна.

Він підвівся. Бригада слідувала за ним. Свиснули збірку.

Машталір стояв на галявині, спокійно приглядаючись, як партизани вирівнювались. Стояв кріпкий, запалений в сонці, жмурих очі од сонця. На щелепі відросла борода, схуд — кречетів ніс ще більше додавав йому схожості зо злим, завзятим птахом. Дивився спокійно, усміхався; такий був як завжди. Ніхто не вичитав би йому з лица, про що думає. Стояв твердий і невгнутий, стояв каменем; мав дати наказ.

І одна по другій, зривались із зеленої м'якої мурави партизанські кольони. Ставали на цій широкій прогалявині,

під конаристими дубами, вирівнювались і чекали, що скаже комендант. То вже була бригада. Вилискували кріси перекинені на ремені через плече, при поясах звисали парами гранати, на грудях у кожного перехрещувались стрічки куль. Мовчки стояли ці безвусі хлопці й літні вже дядьки — Машталірові ветерани. Приходили здалека й зблизька. З Колодяжна, з Волошок, з Радошина, з повстанських районів і з Великої Глуші, із Заозір'я, з Видерті — куди вже крізь ліси прийшла чутка про кадру. 1 хвилями йшла по країні ворохобня. Вже доносили здалека, що і в Сарнах існує комітет, що чекає наказу; що під Луцьком бють по одному ворогів і зрадників; що біля Кюлок у Гудовицькому лісі гуртується помаленьку друга кадра.

Машталір оглядав їх. Стояли перед ним бійці — одні босі, другі в постоліках, в вояцьких зелених сорочках, щоб краще було критись на терені, із куртками на опашки. Мідянолобі, кремезні, веселі. З краю стояла Царевичева ударна, далі йшла Божкова кольона, що вчора взяла Гривятку, за ним Назарова — дядьківська, що мстила за торішній пострайковий погром, за ним кучерявий Бахара привів свою хоробру, що налітала на Повірськ і Череваху, за чергою стояли при залізнім Басові сердиті як вовки колодяжанці...

— Струнко, бригада, — скомандував Машталір і посміхнувся, — спочинь.

Слухали його, не шелеснуло ніде. Тільки шумів верховіттями ліс.

— Це, товариші, справа ясна. Вийшли ми за право, за народ, на ворога. 1 ні по чім нам усе. Те, що мало набоїв, нема у всіх крісів, бракує гранат. Все будемо мати. Не вів нас ніхто сюди — самі ми прийшли. Бо такий уже час на помсту прийшов. Не за себе мстимо, бо своє ні почім. За всіх мстимо. За народню ганьбу. Не варті були б ми нічого, коли б не встали за своє. А тепер бємось і кінець. Так як бились досі, але це вже останній бій. Тут умрем, а не поступимось. Та ось є відомість з міста, що сьогодні-завтра почнеться виправа проти нас. Прибули нові частини. Кавалерія, панцирні авта. Буде гаряче. Не поступимось і так. Сіл не кинемо на поталу. Будемо битись, хай сконаємо. Хочу зна-

ти, чи всі на це готові. Мало того, що прийшов у кадру — мусиш знати, що тебе чекає. Перемога або смерть. Іншого виходу нема. До перемоги йдемо всі, віримо, що так буде, бо наше діло святе. Але й на смерть мусимо йти так само. Посміхаючись треба йти, щоб знав ворог. Вмерти як належить, ось що для бійця важне. Хто хоче, хай відійде, не бороню нікому, бо тут самі добровольці. Хай іде завчасу, щоб не жалував...

Сказав і чекав. Не любив говорити так багато. Виривались його слова скравками сталі й падали дзвінко в лісову тишу. І затаївши віддих, слухала його бригада. Не пропустила ні одного слова. А коли змовк, стояла німовно й далі. І Машталір зрозумів, що питатись нема про що. Зрозумів, що та тиша йому відповіла. Кожний був готовий на все. Кожний готовий був до бою що хвилини, ішов за ним на перемогу й смерть. Кожний дивився в очі смерті.

Машталір кивнув злегка головою і посміхнувся. Командири колон приступили до нього по наказ.

**
*

Чотири літаки з модлінської ескадрилі, викликані спішною телефонограмою кружляли над зворохобленим районом. Треба було дослідити терен і винайти партизанські гнізда. Летуни зорили: під ними було розхвильоване море борів і лісів, таємниче незбагненне урвище. Воно шуміло й котило свої зелені хвилі безпересталі в далечінь. Нічого там не можна було визорити. Літаки пороли пропелерами синь обріїв, що займались на вінцях сухим, жовтавим вогнем. Обрії палали. І розпростерши крила у височині, літаки завертали великими, хижацькими птахами. Зникали. А ліси припавши того ясного дня до мочарів і ланів, відводили їх зловіщими очима озер. Пропелер вщухав. Країна далі горіла на обріях.

4.

— Я слухаю.

— Галльо! Після цілонічного бою диверсантів вибито з Повірьська. Наше військо зайняло волосний будинок і пош-

ту. Захищались скажено. По нашому боці великі втрати. Так само як і по їхньому. Вісім людей узято живцем.

— Ви їх відставите до мене?

— Безперечно, комісарє. Продовжую. Два батальони посуваються прискореним маршем здовш залізничного шляху в напрямі Маневич. Маємо на увазі відібрати Гривятку й Стеблі. Три ескадрони пацифікують район на південь від Повірська.

— Летить із подушок піря, що?..

— Платять за все. Що пятого під шомполи на громадському вигоні, а за найменший доказ симпатії до банд — куля.

— Це добре. Щож з Машталіром?

— Обстрілює нас із лісів — туди не підійдеш. Бояться боїв. Однак маю надію виловити два їхні відділи, ще кружляють у районі Скулина. Буде нарешті спокій із хам....

Розмова вривається. Комісар трусить слухавкою.

— В чім річ, я слухаю, пане поручнику...

В дверях товсте, тупе рило поліціанта:

— Панє комісарє, черга 82 на допит.

— Іду. Голота! Перетяли дроти...

Черга 82 це був Залізник.

Покликали після довгих днів і ночей допитування. Випробували, скільки витримає. Садовили біля поліціанта й не давали спати. День, другий, третій... ніч, одну, другу, третю...

Голова набрякала, тяжіла до долу мов чавунний, сповнений чорним варевом казан. Голова мимохіть падала на руки, на стіл. Знітилась. Не було змоги витримувати. — Ей, ти, не спати!..

1 голова знов підіймалась, знову тілом проходив якийсь гострий струм — витривати, тільки витривати. Змінялись. Один поліціант ішов на обід, відпочивати, другий сідав на його місце й сидів над головою, проклятою, почварною зморою. Очі зліпались. Вони тільки бачили якусь моторошну, безбарвну, може брунатну прірву, що тремтить міріядами докучливих, гострожалих комашок, а в цій прірві два

великі жовті круги: лямпу, що без перерви блимала біля сво-
локу й пику поліціянта. Це неймовірно пригнічувало; це ще
більше хилило до сну — вколисувало. Ті два круги сходи-
лись і розходились, жужіли, кружляли, сідали на чоло, при-
валювали все єство. Спати, тільки хвилинку, тільки одну
мить...

— Не спась, пся крєв!..

Зривався. Нерви напинались як мотуззя, як сталеві дроти.
Тільки ними жив. Вже не чув тіла. Воно зникало зовсім. На-
пружувався до болю, до краю. Далі вже не міг би. І так тяг-
нулось пів-години, годину. А потім знову те саме. Тіло пе-
ремагало. Це був дивний, несамопитий герць. Ставало на-
віть цікаво — в хвилини свідомости, коли предмети переста-
вали бути лиш брунатою прірвою, а прояснювались — ду-
мав: скільки витримає, скільки ще днів і ночей. За хвилину
поринав у якийсь незбагнений стан байдужности. Мов би жив
і не жив. Мов би й не чув тіла, ні нервів. Мов би нічого не
було. Це вже була довершеність. Саме, в такі години було
найкраще. Але на них тільки й чатував звір, що сидів біля
столу.

— Підпиши протокол...

Благодійний стан байдужжя минав. Знову напинались
нерви, знову напружувався весь як пружина.

І нарешті Залізник стояв перед Кравчуком. Тепер він
допитував не всіх, тільки найбільш впертих. Не було часу
на дрібниці. Їх залишав підпомагачам. Брав тільки найціка-
віші екземпляри. А Залізник якраз був таким. Це було після
десятої безсонної ночі.

А Залізник на диво сьогодні був міцний. Увійшов у ка-
тівню рівним негнутом кроком. Мав підборіддя заросле
гострою щетиною, ізза якої виставали чорні, кам'яні вилиці.
Зовсім жовта, суха, як пергамент, шкура обтягала його кру-
те чоло, поперерізуване мережою жил. Все лице зчорніле й
вихудле до краю, видавалось мертвим, непорушним. І тіль-
ки очі жили. Ті очі, що чатували невгавно в глибоких запа-
динах, палили, горіли весь час, ще непогашені, живі.

Кравчук важко підступав до нього. Це була все та сама
випробована, вивчена катівська метода. Оживала в цю мить

звірюка. Ішла висунувши наперед щелепу, з міцно затисненими кулаками, квадратова, крихту згорблена з померклыми окулярами, із кривулькою посміху біля синявих, вологих уст.

Шпіцлі цікаво приглядались. Справді, це було цікаво, що роблять із собою ці двоє людей. Про Залізняка знали всі — твердий. Його досі не били, його досі не тортуровали. Залишали для Кравчука. Осібняк, що витримав місяць темниці, десять ночей без сну, міг зацікавити. Досі від нього ніхто не чув слова. Досі ніхто не знав, який у нього голос.

Кравчук скрадався.

Залізник дивився на нього.

Кравчук крок за кроком зближався. Все менша й менша відстань ділила його від Залізняка, все ближчою ставала хвилина, коли його нутро залоскоче скажений потік несамовитої, для нікого незрозумілої радості. Коли, біля його ніг човгатиметься цей черв, цей клубок із мяса, костей і нервів, безвладний, відданий йому поготів, стративши все своє, стративши всю свідомість.

Тиша.

— Ти, ти... — зашипів Кравчук. Його голос був зовсім тихий. Він сливе шепотів і холодними мурами катівні цей шепіт повз, мов стая безшелесних павуків.

— Ти, ти... ти відмовився складати зізнання?.. А ти знаєш?

— Що знаю? — знечевя промовив Залізник хриплим, пересохлим голосом.

Нічого майже не сказав, але всі зацікавили. Це був незвичайний голос. Залізний голос.

Тиша.

— Що ти хотів спитати, чи я знаю? — повторив Залізник.

Залізник дивився просто на Кравчука. Звідти, з чорних западин гляділи його сірі очі. Дивились спокійно, зовсім спокійно, ясні, прозорі як весняне небо. Що-хвилини тільки спалахували там маленькі, ледве помітні вогники, сині, як електрична іскра. Дивились настирливо, пригвожджували, просверлювали. І Кравчук нараз зрозумів, що він нічого не зможе проти них, що він ніщо, що він черв, комахка, що його

сили нема, вона зникла, розсипалась як спорохнявілий пенъ, що там перед ним ясність, страшна, осліплююча, безкрая, там камінь негнугий, твердий до безтями, там залізо, що його не бере вогонь, що по ньому вогонь відступає, скавультить, підбгавши хвоста як побитий пес, що те залізо, гостре аж незрима, бистре, як вимах шаблі, розітне його на двоє, на троє, на четверо, на дрібні кусні й затремтить після цього короткого, жаского вдару знов таке саме, як було божесько ясне, безмежно, незбагнено чисте й сильне.

Кравчук обтер піт із чола. Він сховався за окуляри. Важко обернувся сутуловатою спиною. Нерівно пішов до стола.

— Вивести його! Не приводити більше! Залишити в келії.

5.

Царевич і Бас чатували в вікні. Їх кольони, із невеликими втратами відійшли зо Стебель і тримали стацію Череваха. Треба було протримати її цілу ніч, поки Машталір не загрозить на північному відтинку Несухоїж. Треба було йому вможливити цей рейд. Тоді можна було відійти в ліси.

— Ідуть, кольоновий?

— Ні ще, — прошепотів Царевич, — будьте напюготові!

Стація сіріла в світанку таємнича, неприступна. Не помітно було в ній руху. На 43 км. зірвано рейки — вже третій тиждень тут не було получення. Ззаду обгортали її соснові ліси, відходили на піскові кучугури, в далечінь. І свіжо, румяно бренів той світанок повстанців.

— Знаєш, Басе, Христина вже повернула з Р. Була в кадрі. Машталір її вже вислав до міста тримати звязок із тюрмою.

— А як із тим?

— Нічого. Два тижні його стежила і саме ввечір, коли рішила діяти, виїхав.

— Буває. Людина іноді має дивне прочуття смерти.

— А я думаю, що Христина не могла б забити.

Царевич нічого не відповів. Дивився в небо, підпалене ранішньою загравою. Посміхнувся й подивився на Баса. Лежали поруч себе біля скоростріла, що прикуцнув коло вік-

на, відкритого навстіж. Розглядав Баса, неначе б давно не бачив, або бачив уперше. Гостре обличчя, нічим не злагіднене, блідаве з білими віями на сталевих очах, із затисненими устами, із видовженим підбороддям. Зовсім холодне, нелюдське. Так неначе б без упину кудись рвалось уперед. І нараз Бас прошепотів.

— Я сьогодні над світанком задрімав. Так з утоми, мабуть. І такий дивний сон — кругом ясне весняне небо. Більше нічого. Без краю й без кінця. Ні шиширхне. І напричуд знайоме. Здається кожне небо на весні однакове, а ось ні. Знаєш, де я бачив таке небо? Над Києвом. У 18-ім році. Ми їхали ешелоном із біженців, із Росії. Я тоді був пацаном, зовсім малим — і прокинувся, висадив голову — кругом блакить. Нічого тільки блакить. Така як мені снилась. І чиїсь голоси кричали — Київ, Київ. Того ніколи не забуду...

Царевич слухав його. Може вперше Бас так говорив із ним. Навіть не сподівався ніколи, що може про таке говорити.

— І знаєш, Царевичу, мені здається, що така смерть.

— Що смерть, дурниця. Був і нема. Ось і вся смерть.

— А всеж таки, якась то вона мусить бути. І я знаю, що дурниця — був і нема. Мені не це важно. На смерть я готовий увесь час, відколи в Боевій. Кожної хвилини готовий. І радий буду вмерти. Бо вмерти це може важніше, ніж жити. Тільки вмерти так, як ось це мені снилось — із тою київською блакиттю. Така мусить бути смерть. Весняна, всміхнена.

— Може бути, — позіхнув Царевич, — я не думав.

І знечевя зірвався. На кучугурі між високими соснами кімшились мов комахи піхотинці. Та-та-та — заспівав кулемет.

— Кольона, до бою готуйсь!

Царевич обернувся до партизан, що дримали в почекальні та розташувались із заду стації. Кулемет застрочив із кучурів. Батальон збігав до залізничного шляху.

— Ідуть, ідуть!

Кулі затанцювали біля стації, сколупували мур і прошивали шиби, що з дзявкотом розлітались і скавуліли на долівці. Царевич заложив стрічку і пропустив її. Весело зареготався.

— Басе, тут нам буде шпарко.

Обернувся. Бас мовчав. Він лежав непорушно на вікні, дивно підклавши руку під свого мавзера, дивно схиливши голову на футрину вікна. Здавалось спав. Але нагнувшись біля нього, Царевич побачив червоний струмочок, що стікав із під скрані, сочився на сталь мавзера. Баса досягла куля. Вмер посміхаючись. По його блідавому гострому обличчі ковзнувся золотистий промінь сонця, що викотилось над лісом. Сонце зійшло і сліпуче жагтіло в яснім, безхмарнім небі.

6.

Кілька пострілів, кілька поштовхів багнетом. Зойк і тиша.

Машталір заняв Несухойжі від полудня. Хотів замкнути кільце довкруги міста. Бахара вдаряв із своєю кольоною на заході, з боку Матіїва, Назар заходив із півдня під Турійськом, Царевич тримався на сході, під Черевахою. Решта кольон звязували ці чотири пункти й місто опинялось відрізане від світу оточене партизанами й лісами. Але бракувало набоїв — на кожному бійця залишилось по трицять — наскок на склад у Стеблях нічого не дав — звідти було вибрано все. Бракувало кулеметів, бракувало крісів. «Коли б хоч два панцирні авта» — зідхнув про себе Машталір, «місто було б наше». Але авт не було.

Тимчасом, у цьому кільці — між містом і лісами кружляли пацифікаційні загони. На обріях виринала кавалерія, — Машталір відходив без бою, боявся кавалерії. По шляхах тягнулись карні батальони поліції й війська в вантажних самоходах із сорокміліметровками. Обіцяли привести польові гармати, щоб бити по збунтованих селах, говорили про танки. Займанець захищався люто.

— Коменданте, — підійшов до Машталіра Божок (він обходив лінію стеж, що залягли за стацією й зорили околицю), — кругом нас пацифікують села. Згідно з донесеннями невеликий відділ поліції й пів ескадрону кавалерії. Треба йти в підмогу. Там лютують — п'ять людей повішено на телеграфних стовпах, руйнують хати, б'ють старих і малеч.

— Нема мови, — відповів Машталір, нахилений над ма-

пою, — я мрію, якби протриматись до вечора. Ніякої відомості од Царевича й од Назара. Висимо в повітрі. Шкода кожного набою й кожного бійця.

— Але, коменданте, там іде різня...

— Знаю. Автім ці села не дали ані одного партизана. Ані один не прийшов у ліси. Нехай бороняться самі. Маю холодну голову, Божок. Через байдужість кількох соток не будемо ризикувати цілою кампанією.

— Прюте, коменданте, люди хочуть іти на підмогу.

— Розстріляю першого, хто поважиться.

— Добре.

Нарешті відізвався Бахара з Кошар. Ця єдина стація з узятих партизанами говорила прямим дротом. Решта мовчала. Машталір не дивувався — ці стації переходили з рук у руки, на це була партизанська війна.

— На відтинку Кошари-Дубова ми віднесли повну перемогу, коменданте.

— Я слухаю, Бахаро...

— Ми перші відкрили вогонь по батальйоні число 5. Збили його зовсім із шляху кулеметами. Потім пішли в атаку. Розбігались як щурі в загайник, у кущі. Докінчували багнетами. Ані один не вийшов. Людей важко було стримати — цей батальйон тількищо пацифікував район Скулина. Там по нім тільки попіл і кров. А тепер черга на нас — ми в Кошарах зробили добре свято осадникам. Тількищо повішено одного зрадника з наших.

— З цим треба уважати, — перебив Машталір, — я за найпостріщими мірами. Взагалі з населенням буває клопіт. Підійняти район іноді неможливо — чекають, чия візьме: коли візьме наша — анархізуються; коли бере їхня — не дають ніякого спротиву — як барани під ніж. Замало було пропаганди. Здеморалізоване все. За кілька днів я оголошую мобілізацію — війна йде навсправжки. Годі жартувати. Нам бракує людей. Нема що чекати.

— Як накажете, коменданте. Я триматимусь скільки зможу в Кошарах, а на ніч відійду в кадру. Треба дати людям спочити.

— Добре, Бахаро...

Перед Машталіром, в уяві, станув цей русявий хлопець,

весело усміхнений, чуйний і відважний, як рись. Це був добрий командир кольони як і всі інші. Йому приглядився Машталір тільки в кадрі і назначив відразу. Не було з кого вибрати. Війна прийшла швидко, буряно як сполох на пожежу. Розгойдав цей край, жбурнув його в бій, просто перед смерть. Розумів всю відповідальність. Але не було ради. Треба було або піддатись і вмерти, або жити. Інакшого вибору не було.

Інакшого вибору не знав цей чоловік, що став на чолі кампанії. Інакшого не уявляв собі. Ціле життя його від перших днів це було питання або-або. Або за, або проти, або погодів, або нічого, або життя або смерть. Нічого посереднього, нічого недоказаного. Таких і добирав собі людей — таких, що вирвалися із бурхливої суворой доби скравками скелі чи сталі, і рушили за ним наосліп, не питаючись нікого, куди йдуть і нащо. Таким був Царевич, таким був і Бахара й Залізняк, що пропав у тюрмі; таким Назар, і Бас, і Божок, і ті всі, що прийшли в ліси, кинувши усе дороге, забувши про все — знали лиш Машталіра, знали лиш одно: вперед, у прірву боротьби для помсти й кари, в невідому, вогненну прогалявину. А Христина? Машталір іноді навіть тепер у цьому розгарі задумувався — яка вона? Чи така як всі, чи з ними, чи без них? Бачив її недавно — вона одійшла трохи від потрясення з Зоричем, сховалась у собі як равлик, сміялась, говорила — а проте чув, що не все йому сказала і не скаже ніколи. Лишив її — пішла в підпілля, в місто, тримати звязок із тюрмою. Не було часу застановлятися над особистими справами — була одна справа і нею Машталір був зайнятий. Все інше лишав наопісля.

**
*

Тринадцять смертників — так названо редути Царевича в Черевасі. На перон переможно вступив карний батальон. Останні тріскоти пострілів кінчили останнього тринадцятого з тих, що шість годин захищали стацію для вможливлення Машталірового рейду. Проте Царевич не дав підійти до себе. Він не чекав ворога. Ранений уже кілька разів, не сховався із свого місця при кулеметі, що перестав говорити. З того місця біля вікна, де все ще лежав посміхаючись за-

лізний Бас. Царевич сидів скулений на долівці, на крові. Довгі ноги його торкали трупів побитих партизан. Непомітно, зовсім спокійно й не поспішаючи спрямував мавзера собі у живіт. Сухо тріснув постріл. Чорна голова Царевича сколихнулась і торкнулась колін. Так і зачляк, скамянів, за-снув. Ціла кольона заснула разом із ним навіки.

**

Приходили кепські вісті. Кольона Назара під самим Турійськом увязалась у бій із кінним розїздом. Це й була за-сідка експедиції — два ескадрони оточили кольону, виско-чивши з ліска. Половину перерубано, а решту разом із На-заром взято між кюні та поведено в місто. Там чекали на них шибениці.

Залишались тільки Бахара у Кошарах і Машталір у Не-сухойжах. Але Бахара вже від години не давав відповіді. Видався цей день гарячим. Небо розпеклося в край — його зализували видми вогню над обрієм — там палали села, під-палені з чотирьох кінців. І тільки ліси, своєю темною мов-чазною смугою вперізуючи овид холодили шквар підсоння. Тільки там здавалось, був захист од югню й сонця.

— Коменданте, нам залишається смерть, — підійшов Божок.

В далеких житах мигали хоруговки уланів і важко за-говорила сімдесятиміліметровка. Стацію оточувано.

— Нам залишається Полісся — спокійно відповів Маш-талір, — усе йде так, як має йти. Христина переказувала, що закордоном усі часописи пишуть про нас, радіо щодня роз-носить на цілий світ вістку, що ми стали до бою. Це най-важніше з усього, хіба не розумієш, Божок. Нарешті проки-нувся цей край, ця страшна зелена тиша заговорила і то на всі усюди, до всіх. Нарешті приходить останній бій.

Однак, було прикро всім — догадувались, що вже ніко-ли в кадру не прийде усміхнений Царевич, вже ніколи не стріпоне своєю чорнявою чуприною, розжеврені очі його вже ніколи не палитимуть бійців. І Назар із бичим карксом, той, що його знала ціла країна, піде в льохи, щоб вийти з них тільки на страту. Але це була лиш мить. На все прихо-

див свій час, кожному приходила своя черга. Треба було мати холодну голову на все — на життя й на смерть, на боротьбу, перемогу й відступ.

— Наших стопятьдесять людей чекає наказу, коменданте.

Машталір бачив їх і так. Стояли, кріси біля ніг, ділили їх кулемети, що прикуцнули до землі. Стояли і вітер грався їх кучерями. Стояли, спокійні, ждали.

— Наших стопятьдесять людей кольони чекає наказу.

Божок повторив і дивився на коменданта. Може за мить побачив би його обличчя тільки в боевім вогні. Те обличчя, що виринали б як блискавиця, коротка, бистра й цільна. Хотів знати Божок, про що думає в ту хвилину. Чув, що в душі починає ремствувати, мимохіть, без розваги. Йому видавалось, що з останньою відомістю про Назарів полон западається все — там на овиді був ворог цупкий і кусючий, як гад. Там була смерть. І тому хотілось рванутись так, щоб не думати про ніщо, спалахнути востаннє, як проміниста ракета й згоріти, пролетівши цим розімлілим, до божевілля байдужим небом. А Машталір мовчав, могло видатись, що він подався, що він прибитий до землі.

— Ну й щож, коменданте, рішайте.

Машталір згорнув мапу й підвівся. Розпростував плечі. Посміхнувся. Повів очима по кольоні.

— Ми відходимо без бою в кадру. Лишаться техніки з піроксиліном. Треба зірвати міст. Перетяти всі дрти. Підпалити стацію.

Божок відступив і гнівно кинув по хвилині:

— Ви гадаєте кінчити кампанію, коменданте?

Машталір посміхнувся й погладив себе по квадратній щелеті.

— Ні, я тільки починаю кампанію.

РОЗДІЛ ПЯТИЙ

СЕРПЕНЬ

1.

— Так, кампанія не скінчилась, а тількищо почалась. Це значить, що ця клята країна раз упившись терором, прагнетьме його безпересталі. Це значить мої панове, що ми ходитимемо, як і ходили досі по підмінованому терені.

— Ексцеленція має рацію, до кінця ще далеко.

Косини зеленого світла, що плили зпід лампи, затоплювали порожняву чорного кабінету. Серпнева ніч ворохобилась за вікном, тремтіла й переливалась струмами неспокійної синявої тиші. Шеф легенько бубнив пальцями по зеленому столі. І його обличчя було зелене як сукно на столі, як абажур лампи.

— Якщо кінець буде взагалі, — додав по хвилині Кравчук, — я ніколи не піддурюю себе надією, щоб нам вдалось заспокоїти ці райони. Нема мови про те, щоб нагнути їх до державнотворчого життя. На них тільки одно: поголовно кулю й шворку. Це єдина рада — вигубити дві третини населення; що лишиться — запроторити в Келеччину або в Познанщину, а сюди привести безземельних патріотів. Все інше на ніщо. Ви знаєте мою методи, панове. Апарат функціонує бездоганно. Але це все не те. Біс його знає, що саме. Одні мовчать, як затяті; другі божеволіють; а одні й другі готові кожної хвилини на смерть і нічого їм не зробиш. Дамо на терен ще кілька, ще кільканадцять ескадронів, розриємо всю землю шукаючи за зброєю, спалимо ще кілька-

десять сел, набемо тюрми людьми — здається тихо; а за якийсь час знов усе росте, знов кільчить. Терор, безоглядний, сліпий, терор божевільних. Це все йде зпоза них, наче б із повітря...

— Переходимо в царину ідей комісаре, навіть ви також, — посміхнувся глумливо шеф, — може визнаєте ще за цією крайною право на самостійне існування?..

Кравчук низав раменами. Спинився посеред кімнати.

— Коли хочете, це так — ми в царині ідей. Або ми або вони — ось ідея. Треба бити, коли не хочете, щоб нас били. Вибемо, тоді будемо мати спокій із усіма ідеями. А так, хочеш не хочеш, треба з ними числитися. Вибийте людей — перестануть існувати ідеї.

Заходив рівним кроком по кімнаті. Став знову таким як завжди: квадратовим, холодним і неповоротним. Тільки зікри світилися ізза окулярів, зікри гада. Шеф перебив прикру тишу. Присунув до себе папери.

— Продовжуємо. Це був (він коротко засміявся) ліричний відступ.

Осібняк із генерального штабу:

— Діяльність диверсії за останні три тижні після розгрому кількох основних її відділів, проявлялась у невеликих сутичках із нашими кінними й моторизованими дозорами. Помітна тенденція загального відступу на північ, у ліси. Там і продовжуємо ліквідацію, ускладнену тереном. Крім того, нутуємо періодичні вилазки, нищення комунікаційних об'єктів, терор і враз із тим посилену агітаційну акцію.

— Які, більше менше, головні пункти опертя диверсії?

Осібняк підійшов до стіни, до карти. Місто, обведене червоним кільцем, висіло над зеленим урвищем лісів і багон. Поринуло б туди, коли б не чорні ниті залізничних ліній, що тримали його над таємничою прірвою трясовиння й листви. Генштабовець відзначив стоянки відділів, патрулів і дороги, що ними переслідувано диверсантів.

— 29 липня наше положення було навіть досить загрозливе. Диверсанти опанували кілька залізничних станцій, відтинаючи в цей спосіб місто від світу. Із сходу це була Череваха, з півдня Люблинець, із заходу Кошари, із півночі Нехухойжі. Не думаю, щоб це був глибше обдуманий маневр,

бо даних на те, щоб диверсія утрималась на цих пунктах, або захопила місто, не було. Партизанку ціхує передусім, як нам відомо, зовнішня ефективність акції, без огляду на наслідки. Такі факти наприклад, як проголошення нової влади в Смолярах і в Уховецьку, очевидно мали тільки місцевий характер. Це переводило саме населення. Після нашої рішучої акції 30 липня, партизани відступили з великими втратами в людях. Про пункти їхнього опертя важко сказати щось певне. Після зібраних даних вони починаються не менше 50 км. од міста і тягнуться на північний схід, захоплюючи в сферу впливів села Видерть, Кортиліси, Заозірря, Велику Глушу. Наша залога в Каміні Каширським перешкоджує їм укріпитись на цих становищах і звільна посуває їх лінію в менш заселені райони, у сарненське Полісся. Щодо числа, то нота дефензиви твердить, що загальне число боездатних по диверсійних відділах вагається від 1500-2000, але це цифри неперевірені. Узброєння, твердить та сама нота, складається з здобутих у бою крісів та кулеметів плюс давніший запас, припускально разом до 800 крісів і 70 кулеметів, з яких не всі придатні, або просто безчинні з уваги на брак муніції. Ось і все.

— Все це гарно, пане майоре, але скажіть мені, чому ліквідаційна акція йде пиняво? Хіба не докажете мені що з кількомастами крісів і кількадесятьма кулеметами та ще й із людьми назагал недосвідченими у війні можна триматись проти всіх наших спроможностей: адміністраційних, військових, технічних?..

Осібняк із генерального штабу меркло посміхнувся і погладив рудавий чубок:

— Ексцеленціє, маємо до діла зо скаженими людьми. Вони не піддаються, а розривають себе гранатами, вони вмираючи, вже помертвілими руками закладають кулеметні стрічки, вони кидаються на панцирні авта голіруч. Де ви бачили щось подібне? А далі — вони мають за собою ліси, трясовиння й населення, що за них молиться. Це все дише міязмами ненависти. Це опар страшної люті, що здійсмаючись над лісами діє в сто разів гірше, ніж іперит. Ми у ворожій країні, ексцеленціє...

Шеф знечевя позіхнув:

— А так, це правда. Ми в ворожій країні.

— Переходимо знов у царину ідей, ексцеленціє...

Але ексцеленція не відповів. У кімнаті було тихо й сумно. На попільничці гірка попелу. Кравчук ходив по кімнаті вгрюзаючи гостроносими черевиками в м'який килим. Генштабовець пример біля мапи. В зеленім холодильнику лямпи обличчя цих трьох виринали жовті й розпухлі як у втоплених.

— Добре є так як є, — озвався Кравчук, — я поверну до своєї ділянки: не думаю, щоб нам вдалося розкрити всі нитки тієї організації, що наварила нам тут такої каші. Поза кількома незначними даними я нічого не міг видобути. Ні одної важнішої відомості. Ми спирались на Н. 13. Його нема. Це невіджалувана страта.

— А так Н. 13 це був скарб.

— Маю паливний матеріал у льохах і у темницях. Ним слід відстрашити дещо населення. Кільканадцять шибениць це буде гарний приклад для всіх. Ви відзначите ексцеленціє, — перед вами спис.

— Назар, Залізник, Римарчук...

— А власне. Інших спрямуємо на добрі роки в тюрми, решту у концтабор.

Шеф відкинувся в кріслі, запалив цигарку й сповився димом. В куті заскрипіло радіо. Його голос, як зловіща птаха вривався в синюву тишу цієї серпневої ночі, в сутінок сторожкого кабінету.

— На те все наглі суди, комісарє. Вони вже почали функціонувати...

— Цілком слушно, на те наглі суди...

2.

Христина писала у вязницю:

— — акція терору ще гостра. Вона буде ще гострішою, дарма, що все проти нас. Якщо відступимо від тієї засади — впадемо. Все інше відійшло на бік. Є ще одно — наше життя зв'язане з революцією, ніщо його від неї не відірве. А тільки революція — наша велика, полум'яна віра тримає нас при житті. Живемо в гарячці — всі ті, що в місті уціліли від ліквідації, все наше прагнення допомогти вам і піддержати вас у зма-

гові з катами. Але знаємо, що вам непотрібні потіхи, ані бідкування. Визволені ви так як і ми всі — наш горив лиш уперед, наша думка лиш — боротьба. 30 липня розгромлено кілька кольон, решта відійшла в ліси, але сутички не вгавають, акція росте й буде рости, бо раз ми стали на шлях боротьби, з ньюто ніколи не зійдемо. 14 серпня мали ми болючу страту: в бою під Ратном зранено Машталіра. Він вибув із ряду й лежить у кадрі, важко ранений, хто знає чи виживе. Проте не перестає кермувати акцією. Ходить про те, щоб протриматись до весни, перебути в запіллі цю осінь і зиму, з новими силами, з новою підготовкою вдарити на ворога. Комендант тримається, він не з таких людей, щоб зломивсь, він нічого не говорить, але він вірить так як і всі. Брак людей на провід. Давня кадра уся сливе розбита — нема між нами Царевича, нема Баса. Інші взяті. Залишились із давніх Бахара й Божок — на них має комендант усю надію. З весною, коли рушать струми, рвучко рушать із під крель, Бахара й Божок виведуть нові кольони в бій. Смертями не переймаємось — нині один, завтра другий, це є боротьба, це є велика наша служба непереможений вірі. Хто підписав кровю присягу, той буде вірний їй назавжди, до скону. Так нам говорять наші вмерлі — на полю бою, на шибениці, під стіною од кулі. Вони вмерли як герої й кожний із нас прагне вмерти так як вони.

Нема змоги нотувати наші перемоги, їх багато, їх більше чим поразок — хоч проти нас сила, ми з двох боків у кліщах: із заходу дивізії уланів, із сходу корпуси чоновців, а проте ми перемагаємо. Наша віра проти багнетів 1 найбільша перемога це те, що нашою вірою живуть і вмирають тисячі, що наша віра запалює весь край і зірваної, мов хуртовина, пожежі ніхто ніколи не вгасить.

Кінчаю. Коли б можна було описати все, що думається в ці великі хвилини боротьби! Але на це треба мати велику снагу. Це був би гимн. Гимн новий, визволений душі, що разом із усіма, із вами, там за мурами, і з тими, в лісах палахкотить вогнем пратором. Прощайте! Коли йтиме котрийсь із вас на шибеницю або на довгі роки в казамати, хай пам'ятає: на його місце встане нова тисяча, його вогнем загоряться нові осердя й понесуть у морок боротьби клич перемоги. Так буде!

Першу партію зо справи Боевої судили 17 серпня. Перших із групи Залізняка, Римарчука й трьох звенових засудили на смерть. Назар із товаришами чекав своєї черги. Наглі суди ортували увязнених на швидку руку, щоб скоріше звільнити тюрму для нових. Транспорти скованих людей відходили що-дня в глуп краю, в тюрми й казмати, що лишились цій державі по Росії, Австрії й Прусії благодійним насліддям — Вронки, Святий Хрест, Короново, Равіч, Вісніч; Дрогобич, Грудзьондз... Судили на п'ятнадцять, двадцять літ і до кінця. Виводили з келій зарослих, вихудлих людей, що недавно тільки перебули тортури в льохах слідчого уряду, а в катівнях Кравчука допити нафтою, «чаєм», дивою, голками й гумами. Вели їх скutih, деяких півживих од допиту, деяких, що їх треба було нести. Суд витягав заздалегідь приготівані вирокі й відчитував їх. Ставали шибениці, наповнялись хурдиги.

Ця ніч була свіжа й легка як повів вітру, що знечевя зірвався над ланом, вирвався ізза синього узлісся. Все минуло, все тяжке й прикре відійшло, нічого вже не непокоїло й не турбувало. Небо, заволочене грозовими хмарками, випогодилось і мовчало, посміхаючись зорями, високе й чисте. Так і пестило своїм легким зідханням, своїм м'яким доторкюм іржаві ґрати й на стіні, просто вікна, рівно тремтіла його тінь. Все було спокійне й рівне.

1 Залізняк дивився в вікно, ставши на причу, зовсім без хвилювання. Там у далечині, за тюремним муром і штиком вартовою, що ним пестились зорі й ковзались по ньому немов халамідні хлопята, роздавались простори, ішли в ніч. Мабуть сокотали там трави, ішли розлогі пастовні й лани ген-ген за юбрії, минали стрункі вітряки, що зтиха поскрипували, минали придорожні тополі, тремтливі й соромливі як дівчата, й линули все далі й далі поки не доходили до чорного пасма борів. А тоді ці стрівали їх своїм дивним шумом, пригортали до себе зеленими, кучерявими й веселими загайниками, молодняками й гладили синьою тінню важкі хвилі колосся, пух-

наті килими трав. Там лани й луги були вдома. Там не ши-
ширхнуло, ворожий крик не бентежив їх, ніхто не розбивав їх
довілля нешкідливим гомоном, шепіт лісів був свій, материн,
ласкавий і лагідний. Там була Боева, там була її кадра.

Невже міг хтось відірвати Залізняка від неї? Стільки
літ пройшло з нею, покохав її як найкращу любовку й в ній
було все його, до забуття, до смерти. Автім про те не думав.
Нічого не митикував. Пішов, бо так треба було, бо коли б
не пішов, не міг би дивитись на себе, на нікого. І від першо-
го дня, коли прийшов до Боевої молоденьким хлопцем, що
без надуми ловив вихор її гасел, запам'ятувався її страш-
ною, неблаганою владою аж до сьогодні, коли Боева й він
це було одно — ніколи не мав нічого поза нею. Нічого сво-
го, ніяких інших думок, ніяких інших таємниць. Такі були
всі Залізники.

Нині приходила до нього мати. Це було вже по засуді.
І кілька хвилин розмови пройшло так як тоді, коли
приходив прощатися, щоб іти на смерть. Не сказала нічого,
а він найбільше боявся. Говорили про зовсім інші речі, що
напевно не цікавили ані його, ані її. Так немов не було між
ними смерті. Так немов розходились на кілька днів, щоб не-
забаром знову побачитись; так немов тільки відїзжалось у не-
далеку мандрівку. Тільки раз нагадала мати про сьогодніш-
ній день: «Ти добре сказав їм, синку». І все. Він кивнув го-
ловою й більше про це не говорили. Так як не люди. Знали
тільки, чули мимохіть усім еством, що все переборене, все
давно передумане, все ясне, як день, і не може бути ніякою
вагання ніякого жалю, ніяких докорів. Так і пішла. Дивився
за нею, коли зникала в довгій морочній юридорі, простріле-
нім кількома жмутами промінів. Ще обернулась. Стояла ви-
сока, худа й сувора така, яку запам'ятав ще з малих літ, зав-
жди незмінна. Махнула рукою, відповів їй — так і пішла. І
вже нічого не було між ними — ні ґратів, ні мурів, ні шти-
ків.

Римарчук вистукував йому з сусідньої трійки: вони роз-
мовляли так із собою вже другий тиждень, від того часу, ко-
ли перевели їх сюди зо слідчого уряду. «Памятай, щоб ти
вмер як треба, — стукав Римарчук, — мені не шкода, що я

вмираю». Римарчук нічого не знав, що він був жертвою про-
вокатора. Він не знав, що Б., якого він забив, був у Боевій.
Йому ніхто нічого не казав про це. І тим краще, що він не
знав. Він відходив задоволений, що виконав наказ Боевої.
Це йому ставало за все. І Залізник посміхнувшись відстуку-
вав йому: «Не бійся за мене. Я кожної хвилини готовий до
смерти. Мені також нічого не шкода. Так треба».

Чув, як Римарчук ходив по келії й співав. Зривався й
бігав.. Його палило — він може боявся, що не витримає по-
станови. Він прагнув, щоб усе скінчилось як найшвидше, бо
людина є всеж таки людиною й може знечева зламатись. А
Залізник був зовсім спокійний. Такий як ця ніч, що звільна
потахала.

Христинин лист дійшов до них. В келіях знали, що ро-
биться на волі. Знали, що ліси живуть, ліси з ними за одну,
що раз ліси заговорили — вони вже не замовкнуть ніколи. І
десь ввижалось Залізнякові: ідуть-ідуть рівні й грізні ті з бо-
євих кольон Бахари й Божка — тільки рушать на провесні
крелі, тільки зацвите латать, тільки рвануться струми вес-
няні — вийдуть знов із лісів. «В руку кріпше обрізан, дві
гранати і наган, чуй дорого, чуй світанням, нас повстанців-
партизан». Так співали Машталірові хлопці ще в 922-ім ро-
ці, коли перший раз по війні ставали на воруґа. І звідти, з
темної ночі, з тьмяної далечині, де шуміли бори, ввижались
іскрясті обличчя, усміхнені обличчя товаришів. Це, власне,
було найважливіше. Це почуття й знаття, що він не один, що
з ним заодно всі і то справді всі, і що ті всі можуть кожної
хвилини опинитись на його місці й в нікого з них не може
бути ніякого вагання — кожний думатиме тільки про те са-
ме, про що він думає тепер, про ніщо інше. Це було най-
важливіше знаття. Воно розсаджувало мури, ламало багнети й
ґрати.

— «Ти готовий, Залізничче?» — вистукав Римарчук,
«вже світає»....

— «Я готовий давно...».

— «Десятка не спить цілу ніч»...

Але не спала не тільки десятка. Не спала ціла тюрма.

Сірою брилою, закутою в чотирі чавунні брами струн-

чіла серед ночі, що канула. Височились три корпуси цятковані невеликими чорними віконцями, що на них осаджено ґрати. Три корпуси повні живих людей, замурованих у келіях, важко віддихали. Були неспокійні. І світанок, що злегка здіймався над лісами, над лугами й над містом, сповивав той важкий тюремний віддих голубиною імлою. На зовнішніх мурах і на вишках цю імлу роздирали багнети вартових, змерклих й похмурих, за дня ще більш злючих, ніж вночі.

Тюрма будилась. На долині пробували вговтати її хриплою лайкою, що падала в ядрений світанок важкими оловяними згустками. Там на долині метушились. Там на долині глухо заговорили молотки, встановлюючи якесь почварне риштування. Голоси їх гомоніли несміло, злякано, немов робили якесь заборонене діло. Але так не було. Це риштування було потрібне тим людям на долині. На тому риштуванні трималось їхнє життя, ціла їхня будівля, що вони її так старанно виводили над цією країною. Риштування росло, росло, роздирало імлу світанку.

Ще сонця не було. Була година третя по півночі. Але вікна корпусів бачили: на подвірі вже виросло риштування. Вже майстри скінчили своє діло й відійшли. Вже стояла біля риштування тільки чорна купка людей. Пощо врешті була ця церемонія? Бунтарів можна було стріляти, як собак під парканом або в мішках топити в ріці, або мордувати на смерть у катівнях. На це не треба було ніякої церемонії. Але це був символ. Риштування, що росло на подвірі, це був символ тієї держави, що тут на цих теренах голосила свою владу, своїм іменням. Це була її істота. І її початок і—кінець.

Вже його було видно зовсім, це риштування. Вже зовсім чітко виступало воно на сірому тлі мурів, бовваніло витягаючи свої перекардини, свої стовпи як чорні, обгорілі від чийогось гнівною вогню цурупалки рук. Вже стояло горде й химерне, огидне як важка змора, що заступає очі.

І тоді нараз, за мурами, над лісами зійшло сонце. Це був червоний, палаючий як кров щит, що його знімав над собою переможний день — воїн. Величнім видався цей щит із знаком крові й вогню. Метав гнів на лани й ліси, на села й міста. І сцілував своїм кармазиновим полум'ям рапавість му-

рів. Підпалив їх. І знечевя зчезла сіра мряка, що досі сповивала цю велитенську брилу. Здовж мурів залопотіли прапорами вогнені видми світанку. Ввесь будинок, вся тюрма стала в вогні. Горіли всі три корпуси, всі вугли, всі поверхи. Навіть ґрати на віконцях, залізні й чавунні зайнялись вогнем. Крізь віконця, спалюючи ґрати, дерся в келії вогонь, могутньою, нестримною, невгашенною зливою. Вогонь бушував.

І враз із першим його гнівним доторком, корпуси заспівали. Це сонце, викотившись над лісом дало їм знак. Це його тільки вони слухали, нерахманні, бунтівничі корпуси. І ламаючись вуглами, падаючи в криницю подвіря розплавленою міддю, знялась над тюрмою пісня. Співали всі келії, всі поверхи. Співали жінки й чоловіки. Співали всі в'язні. Та пісня їх єдналась із пожежою, горіла разом з нею та бурила тюрму, ламала її, зносила, рівняла з землею, як і те риштування, що чорніло там в долині. Гимн, потужний, як вихор, гімн грізний як хуртовина, лунав над тюрмою.

— Тихо, замовкнути там!

Кричали долини, з коридорів, метушилися, гружили, лаялись, просили. Але надаремно. Ніхто їх не слухав. Гимн далі лунав усе більш неслухняно, все більш грізно.

І саме тоді вивели Залізняка на подвіря. Він зажмурився. Його очі, звиклі до темряви тюремних закапелків, не могли стримати тієї повіді полум'я. Відсахнувся. В очах стояв вогонь, в ухах грізно гремів гул полосів. Ішов обнятий полум'ям, самий як полум'я. Ішов, уже нічого не бачучи, нічого не помічаючи. Тільки посміхався.

І так усміхнений підійшов до ката.

4.

Відходили в глиб лісів. Над ними шелеліла листва дубів, старезних і конаристих, що йшли рівними лавами в хашу. Над ними тремтіло листя блідих ясенів, що струнчили вгору, розгортали гущавину дубових верхів'їв. І крізь зелень інколи проглядало прозоре, лагідне небо. Звідти тільки біла ясність. А так кругом, була темрява.

Карна експедиція обіймала цей ліс цупким кільцем змію-

ки. На верескових узліссях, що займались на обрію синіми килимами, залягли карні батальони, навмання пострілювали в хашу, зривались, бігли зігнувшись через галявини й зчезали в молодняку. А проте, далеко йти не сміли. Так і застигали поздовж прорубів, мов сторожки гончі пси, вартували. З піль ішла їм підмога: там урчали панцирні авта, наїжені кулеметами, там ладнали сідла ескадрони уланів. Експедиція мала скінчитись тільки тоді, коли буде вигублено всіх партизан. А це не було так легко.

Машталіра несли. Він догаряв. Він уже тиждень бився із смертю. Западався в непамять, у гарячку, на кілька годин, на цілу добу. Легшало, прокидався — ішли далі. Ішли хашчею, лісовими стежинками, понад трясовинням, здаля од просік і великих доріг, — на північ. Це була остання кольона, що прикривала відступ. Це був арієргард партизанської армії.

1 Машталір наказав тут на зеленій галявині спочити. Тут уже був край білинському лісові — починалось Полісся. Треба було вирішати — чи переходити на зимівлю в Полісся, чи залишатись осьде. Машталір лежав і дивився як минали його: ішли з рушницями й обрізами через плече, або в руці, один за другим. Біля пояса в кожного висіли похмурі ручні гранати. В декого теліпався багнет або німецький тасак, забутий осьде ще од війни. Ішли з куртками наопашки, в драгих, вирудлих од літа сорочках, в полатаних штанах, без шапок і в шапках, що зпід них виривались чорні кучері. Ішли легкою лісовою ходою веселі й погідні. Так неначе б не було за ними експедиції, так неначе б не чатувала на них звідусіль смерть. Проходили повз коменданта — здоровили його, посміхались разками білих зубів і синню очей. Пройшов і русявий Бахара, що по розгромі своєї кольони прилучився до комендантської і мовчазний Божок — Машталірів адютант. Цей ішов зосереджений, задуманий — треба було починати зимову кампанію.

1 дивились, полягавши на галяві, на коменданта. Не горіли нічого. Над їхніми головами стирчали чотири останні кулемети арієргарду — прикуцнули до землі своїми трьома кульгами й водили сталевими рильцями по листві, по сто-

літніх стовбурах. Берегли партизан. А Машталір, підвівши дещо голову, стежив за ними. Немов хотів надовго запам'ятати кожне обличчя. Знав кожного по імені. Перев'язував ногу збиту на терня невеличкий дядько Кагуй, з кучмою чорнющего волосся, з чотирма кулеметними стрічками на грудях, із довгим крісом, більшим від нього. Гриз сухарі велитенський Яків Ковальчук із сяжнистими плечима; біля нього лежав горілиць такий самий великий і довгий, здоровенний Дмитро Чайковський. А там присів біля гуртка ударників білявий Гриць Силук і завдавав загадки, що од них реготались товариші. А широколобий Антін Оксенюк, що привів із стадницьких хуторів, спалених уланами, двадцять хлопців, чистив рушницю й приспівував собі до роботи так як тоді, у дома, коли латав шлею або чинив орчика. І гуртом стояли, спершись на кріси, хлопці з Качина й Серехович, довгоногі, прудкі й меткі в стрілі.

Бахара підійшов до коменданта. Смеркало.

— Ну й як легше, коменданте?

— Так, мов би то. Які новини?

— Чекаємо Коновалюка з міста. Має звітувати про стра-ту наших. А Гордіук, що недавно надійшов, каже, що біля Вербки забили пси двох наших із Божкової кольони. Так на місці й пристрілили. Славні хлопці-кадровики, Тижук і Бляхарчук.

— Чимало їх пішло, — промовив стиха Машталір, — всі найкращі — Римарчук, Залізняк, Царевич, Бас, Юшкевич, Назар...

І знечевя запався в темінь. Голова відкинулась назад, очі примкнулись і обличчя злилось із сутінком, зчорніло. Виставав тільки кречетів ніс, перебитий посередині, ще хижачький, ще напастливий. Морщився крізь гарячку од болю — мав кулю в грудях, і там під сорочкою, щось злюче й сердито вило, скреготіло, клекотіло як невгашений вогонь, як буря. Це лютувала рана. І з нею, із смертю змагався весь час. Підбивав під себе кволе, нікчемне тіло, ско-рував його залізними ланцями волі, не давав йому скиглити. Чіплявся за землю, за життя пазурами, скріб його, не давав підбити себе. І, бували хвилини, перемагав. Рана вщухала,

переставала нити. Кулилась як пес, смагнений пугою. Вихор болю вгвотувався. Тіла не було. Не чув його. Чув тільки свою сталеву свідомість, свій сталевий голос, що наказував йому витривати, не піддатись ні на мить. Бо не жив для себе, жив для других. Для них не мав права вмерти.

Цей раз тіло його перемагало. Як звичайно, під вечір. Коли роси сідали на листву срібленими краплями, коли над трясовинням розпливався білий туман і докучливо бреніли комарі — тоді тіло перемагало. Машталір западався в якусь бездонну й волохату прірву, западався з головою. В ухах бреніло й рана, що нила всередині, замінялась у пожар, жорстокий і невблаганий, що сповивав полум'ям усе тіло, рвав його, шматував.

— Бахаро, дай води...

1 знов горів. З пожежі виростали дивні привиди. Ввесь ліс палав, всі партизани виростали на велетів, що схилялись над ним, рівні з дубами, хитали головами, смутились. Бачив здаля Царевича, що відкидав неспокійну гриву, бачив як строчив кулеметом до останнього набою й врешті вганяв собі кулю в голову, бачив Назара з бичачим карком із виполовілими вусами, що йшов спокійно на шибеницю, бачив Христину, як стискала в руці холодну рукоять револьвера, криючись десь у заулку. 1 до неї йшов той проклятий, ішов Н-13. «Гад»... скреготів Машталір. Западався в темінь.

Дуби й ясені шелестіли. Десь на узліссю зривався постріл експедиції.

« - - - ваш спротив виглядає на божевілья. Уряд уживає всіх заходів, щоб зліквідувати безпощадно й безоглядно кожний прояв анархії. Рішучим посуненням за останній час зліквідовано й спаралізовано всю терористичну акцію; винні отримають заслужену кару, передбачену в таких випадках законом. Нема ніяких сумнівів, що мирне населення прийде на поміч урядові в ліквідаційній акції й своїм лояльним відношенням та виконанням усіх розпорядків, видаваних належною владою, спричиниться до скорого й остаточного заспокоєння країни. Уряд звертається також до

тих, що підбурені агітаторами та іншими невідповідальними чинниками, стали зо зброєю в руках проти цілоти й ладу держави. Взиває їх негайно скласти зброю й віддатися разом із своїми провідниками в руки влади. Вони мусять здавати собі справу з безвиглядности й недоречности акції, що грозить життю їх самих, їх рідні, втратою їхнього майна. Уряд подає до їх відома, що у випадку добровільної здачі при слідстві й вимірі справедливости вони можуть числити на златіднюючі обставини, а то й цілковите увільнення від вини й кари. Бо уряд добре розуміє, що багато із них впало жертвою своєї несвідомости й пішло на зазив лихих, знархистичних елементів. Однак у випадку відмови всі златіднюючі обставини не будуть взяті під увагу, злочин буде каратися за усією суворістю існуючих законів. Хто з населення причиниться в цей чи інший спосіб до ліквідації терористичних банд, той отримає відповідну нагороду. І так, напр.: хто вкаже владі місце перебування Машталіра або Орлича, отримає 100,000 нагороди, хто подасть до відома влади місце перебування Івана Бахари, Григорія Силюка, Дмитра Чайковського, Тодося Божка отримає 50,000 нагороди...

Бахара посміхнувся й передав плякат найближчому біля себе — його читали всі.

— Що ще, Коновалюче?..

Коновалюк звітував. Він тількищо прийшов із міста просовгнувшись житами через мережу карних відділів. Там над раном повішено Залізняка, Римарчука, і трьох звенових із Заозірря, Радошина й Серехович. Вмерли так, як було треба. Не мав нічого додати до їх смерті. Вони розпочали діяльність наглих судів. Розпочали по партизанськи. В місті говорили тільки про них. Тюрму по їх смерті успокоювано кулеметами. Вона здійснювала бунт. Така це була смерть.

— Як там, Бахаро, — тихо покликав його до себе Машталір. Він знов прокинувся.

— Все гаразд, коменданте.

— То й добре.

А Бахара спаленівши, знечевя, наказав збірку, хоч не мав на це права. Бо доводив Божок — бригадний адютант. Але Божок нічого не сказав, кивнув головою. Покосився на Машталіра, знав у чому річ. І партизани піднялись на ноги. Ставали до збірки. Підкидали рушниці на рамена, поправляли пояси, кулеметні стрічки, ставали лавою здовж галяви, по коліна у високій лісовій траві. Вирівнювались справно, по вояцьки, грізно щітинячись неголеними бородами й дулами обрізанів. Приростали до землі, мовчали, слухали як шелестить ліс, як сокоче баговіння. Всі, од найдовшого Ковальчука до найменшого дядька Кагуя. І над ними розступалась листва — зазірало на них небо, холодне й тихе з кучеряшками хмарок. Слухали всі. Ні одного слова не згубили.

... і так, — кінчив Бахара, — то є ясна справа. Тут вам і плякат про це говорить. Два виходи: здача, або в лісі, на зимівлю. Третього виходу нема. Як і в усьому. Так і комендант каже. Ми почали, ми мусимо кінчити.

Мовчали. Ніхто не рухався, не шиширхнув. І Божок хриплим голосом повторив за Бахару: «Хто в лісі — рішайся...». А тоді знялись руки над галявиною. Саме проглянуло сонце — останнє сонце з просіки. Боком заходило, за вітряні чорні хмари. Гасло червоне, криваве. Так і барвило все червоним. Так і долоні в людей спалахнули як прапорці. Так і тримали їх криваві й червоні підняті в гору, як молодий гай.

— Всі ідуть, коменданте.

— Добре, що всі йдуть, — прошепотів Машталір, так і треба. Ти підеш у Головний — треба здати звіт і взяти інструкції. Бахара піде в Сарненщину — призначаю його організувати акцію. Скажи Христині, щоб пильнувала міста. А тут буде другий... (оглянув людей) той білявий... Гриць Силюк... він знає все... добрий хлопець... — це були останні його слова. Відкинувся знов. Западався все глибше у прірву. Ще тримався останнім висиленням. Не ставало міці. Спалював його пожар.

А партизанам треба було рушати.

І взявши кулемети та походні сакви на плечі чекали

наказу. Стояли, курили, споглядали на коменданта. Але нічого не сміли сказати. Навіть не шепотілись із собою. Посумніли. І тоді Силюк, білявий і довгий як тика, у жовтій сорочці з рудим тризубом на рукаві, з тесаком і гранатами при поясі, перекинув на рамя вінчестра. Ряботинчасте обличчя його ясніло. Кинув стиха:

— Бригада (посміхнувся), кроком руш.

І арієргард партизанської армії, вісімдесят чоловік давньої бригади, рушило на Полісся. Ішли в сутінок, в уже зовсім темну лісову хащу; зникали один за другим у тумані, безшелесні, беззгучні, немов боялись збудити коменданта, що здавалось, дрімав. Ішли в ніч, що накрила ліси киреєю, на північ, у глухі бори й над бездонні озера. Бригада відступала.

— Прощайте, хлопці, — простяг Силюк руку Божкові й Бахарі, — до весни!

— До весни, — повторили ті.

Дивно згасли їх голоси в тумані. Пропав і Силюк — останнім замикаючи марш партизанів. Стало тихо. Шумів ліс, тріщало десь ломаччя.

А Бахара й Божок ще лишались при комендантові. Ще не відступали від нього аж до смерті. Так було між ними постановлено. Сиділи біля нього. Вже між ними й комендантом була смерть. Чули її.

І в лісовій хащі, здаля од людей, в тиху серпневу ніч умирав Машталір. Віддихав важко. Ще змагався, ще борсався, але спрокволу подавався. Умирав у лісі, в тумані, як звір.

4.

Ільма, сестра Стоходу завертала осьде в ліси. Буйно зеленіла отава по цей бік насипу, що ним гуділи телеграфні рейки. Сухе то було літо, смажне як огонь, а проте родюче. Отави йшли в далечінь, ген-ген, куди зайняти оком і мов море хвилювались підіймаючи на своїх гребенях дрібненькі берізки, що денде кучерявились, плохі й химерні. А по той бік насипу пишно горіли синяві узлісся — то спалахнув осіннім усміхом верес. Білили на ньому веселики — збіра-

лись у вирій. А мідяний ліс грізно, як лава велитів, виростав із цих синіх м'яких і журливих килимів. Ліс горів — то літо стрічалось з осінню.

— На весні й у літі легка розлука, — сказала задумано Христина, — особливо в цій країні, подивився кругом себе і хочеться в даль. Так ось собі, піти, не задумуючись...

Сиділа з Бахарою на камені при містку, що ним залізничий шлях переплигував Ільму. Знов був той камінь жовтогарячий, палкий — за ліс заходило сонце. Й Ільма позолотіла. Ліниво котила свої кришталеві води, нічим не сколихані, не скаламучені. Прозолоть іграла з карасиками, з виткими білами лілей.

— Тому п'ять місяців я тут зустрів Назара, — посміхнувся Бахара, — рівно п'ять місяців. Такий короткий час, а так багато подій. Все змінилось. Памятаю, яким я тоді був — от собі ворохобна душа: дай багнета тільки, все засліпило.

— А тепер хіба не так?

— Так само, але якось інакше. Якось твердіше. Тоді це була тільки жага, страшна хуртовинна жага, а нині це віра — без неї не можна було б прожити ані одної хвилини. Жага як вітрець — нині є, завтра нема. А віри нічим не зламиш. Ні життям, ні смертю.

— Це правда, Бахаро, нічим її не зламиш, — прошепотіла Христина, — і я тепер не така як тоді. Про це багато говорити б, але того ніколи не скажеш. Я пройшла крізь смерть — це найважливіше. Бачила як вмирають і вбивають. Врешті — вмерти це також замало. Вмерти просто так, без усміху. Треба вмерти з усміхом — ось смерть.

— А проте важніше життя, — перебив її Бахара. Треба подолати життя, це ще може важніше од смерті. Вміти кинути від себе всю дрібноту, всю марність — визволитись. А визволитись — це вірити. У свою велику, ще ніким неподолану міць, у те, що ніхто, але то ніхто в світі не стримає твоєї волі.

— Хіба лиш Бог.

— Так, тільки Бог. Він суворий.

Замовкли. Над насипом зависли важкі сині хмари. Віщували вітер. Веселики скінчили свою раду — відлітали. 1

ключ їх знімався над лісом, горів у сонці гострим кутом. Країна мовчки стежила за ними.

— А де перша партизанська? — спитала ненароком Христина.

Бахара повернув своє ясне обличчя до неї. Воно одливало бронзою, заціловане вітрами й сонцем. Тверде було — кресане в камені. І спалахнув:

— Перша партизанська іде в цю мить на північ. Там над Припятьтю, під Столин, під Давид городок стягаються всі кольони — там буде зимівля. І перша партизанська Машталірового імені буде завжди першою. Вона ніколи не піддасться, вона ніколи не кине зброї. Перша партизанська йде понад трясовиннями, понад лісовими озерами, крізь хащі й бори, рівним кроком іде перша партизанська. І на весну почувєте знов про неї, Христино. Бо її кампанія не скінчилась, вона тільки почалась.

— Я чекатиму, Бахаро. Як і всі чекатимуть. Ви не були в місті — там усі говорять про першу партизанську. Пошепки говорять про неї, щоб ніхто не чув — але очі в кожного палають. Вона як чарівна зява для всіх — для старих і для малих. До неї моляться, Бахаро. Бо ви знаєте, не всі можуть піти в боротьбу — не всі вміють умерти всміхненими; є такі, що живуть маленьким дрібним життям, мовчать. Їм тяжко жити, але їм легше жити, коли вони знають, що є люди міцніші за них, коли є бійці й герої.

— Не терплю маленьких людей, Христино, наш час не для них. Всі мусять бути героями й бійцями. Машталір у це вірив, бо він знав, що наша країна це батьківщина не малим людям. Машталір умер із тією вірою.

— А проте не всі його послухали — були й такі, що він їх не підняв, що залишились удома.

— Бо Машталір був тільки вояк, — гостро сказав Бахара, — Машталір не навчав. Він лиш наказував. А нашої вірі треба вчителів, і то таких як вогонь. Щоб горіли самі й спалювали других. Щоб кричали, мов юродиві, про неспокій, про помсту, про ворохобню; про боротьбу. Того недоцінював Машталір, хоч він і більший за нас своєю вірою. Своїм мовчанням більший.

— Але не всі такі як він.

— Ось у тім і річ. Весна покаже, що зійшло по нім. Я вірю — забуває яр. Та сівба була міцна, залізна.

Бахара ішов у Сарненщину. Там треба було організувати терен для нової акції, треба було звязати всі осердки й комітети. І ще там чекали на нього ті, зо Сходу. Божок відіхав до Головного здавати звіт і кермувати акцією. Силюк вів бригаду на Полісся, де обіймав провід над зеднаними кадрами. Христина залишалась у місті. На них чотирьох трималась акція.

— А як буде з Р., — промовила по хвилі Христина, — там я маю ще цю справу, знаєте.

Бахара пильно поглянув на неї.

— Ви думаєте, що потрапили б тепер її перевести?

— Я готова була вже тоді.

Бахара прищулив очі. Посміхнувся. Пригладив русяве волосся.

— Я, признатись, у те не вірив. Коли кажете, що так, нехай буде так, вірю. Але ви це зробили б наперекір собі. З тяжкою душею. — чи не так? Ви ще не визволились зовсім. Ви ще шкодували людини. Це жіноче.

— Дарма, — сухо сказала Христина, — ви помиляєтесь. Я визволилась від усього. Мені людини не шкода. Нема нічого — є лиш боротьба й кінець.

— Гаразд, — підвівся Бахара, — не говорім про це. Коли треба буде — дам вам знати.

І нараз збагнув, дивлячись на неї, що тих п'ять місяців не пройшло для неї даремно. Що ті п'ять місяців це був іспит її віри. Може були хвилини, коли вагалась, коли тратила віру, але втрималась. Бачив по ній, що передумала багато річей, про які нікому ніколи не скаже. І не потрібно говорити. Все відійшло геть, кволе, миршаве, марне. Перегартувалась, перекувалась уся. Вийшла з заулку на ясну площу, де кожний згук падає чисто дзвінко як золотий шаг. Це може була велика хвилина, коли народилась із темряви ясність.

— Так, — промовив Іван Бахара, дивлячись на річку, що гасила свою прозолоть під мостом, — проте ніколи не тратьте, Христино, того, що вроджене кожній жінці — це велика любов. Вона мусить прийти так, як із ночі приходить день, із зими весна, із темряви світлість. Без любови не бу-

де нічого величного. Але вона прийде не зараз; тепер вона нікому не потрібна; згадаємо про неї потім. Треба тільки, щоб хтось проніс її як таємничу, глибоко заховану вість, проніс крізь полум'я й сталь. Мусите ви пронести її, Христіно.

Вона нічого не сказала. Слухала здивовано, не сподівалась ніколи, що може про це говорити. А він знечев'я змовк. Стояв і дивився здовж насипу, що ним горіли дві рівні, безконечні стріли рейок. Може жалував того, що перед хвилиною сказав. На що це було говорити?

Країна поринала в ніч. Над отавами стояли й хвилювались зловіщі сталеві роси. Наливались ще кровю, бо сонце не зайшло. Зза хмар проглядало суворе й жорстоке, ясне в своїй нещадності. Глухо гуділи телеграфні дроти; гнали, як завжди нагальну тривожну вість назустріч вітрам, гострим вітрам із країни. Недобра була та країна, що взялась червенню. І сходила на неї сталева, сіра ніч. З такої ночі родився шепіт, гнівний, широкий неначе йшов із під землі. Поночі будилась ця земля, розкривалась. Говорити хотіла може, німа за довгі сторіччя. Громом хотіла шибанути, сказати про все, що віками в ній таїлось, що накипало падаючи в неї вогнем і залізним засівом. Це був великий мент її пробудження. Це була величава свята мить, коли зашепотів великий немова. Сталевий це був шепіт так, як і ніч, за якої прокинувся, розпростав крижі.

Так виразно, так непокоюче чув Бахара той шепіт. Вперше за дитинства, коли у 18-ім знад Волги, куди вигнали за війни біженців, малим хлопцем вертався додому. Приложив тоді навіть вухо до землі; на весні це було — говорила земля. Гуділа. Не міг збагнути цього. Був як причинний. Зірвався й біг, навіжено біг, переляканий на смерть. Стугоніли там під землею тисячі копит, дудоніли важкі бальки ставлених десь під землею великих будівель, гуркотіли колеса далекобіжних потягів. Так тоді говорила земля. Так говорила й нині.

— Треба йти, Бахаро, — кинула Христіна.

Її голос упав дивно в цю моторошну тишу. Вже зсуготило зовсім. Білів камінь і на ньому постать Христини видавалась якоюсь скорбною черницею. На сірім небі з останні-

ми відблисками різався силует Бахари. Прийшов до себе. Здрігнувся. Голос Христини був рівний, спокійний.

— Так, — сказав притьом, — треба йти.

1 тоді разом, зовсім мимохить, подумали обое, що їм всеж таки, важко розлучитись. Дарма, що була осінь, легка на зустрічі й прощання. Ніколи не було тієї думки, хоч зустрічались і перед тим. Ніколи не подивились на себе якось інакше, якось дивніше, якось настирливіше. Говорили про багато річей, про все і про всіх, ніколи про себе. 1 тільки сьогодні, в цю хвилину, прийшла думка про розлуку, про те, що в цьому всьому сказаному щось недоказане, нескінчене. Але на цій миті все скінчилось. Те, що мало б прийти після неї може належало б уже до майбутнього, досі незнаного, зовсім нового. Але не зараз.

— До весни, Христіно, — гостро кинув Бахара, — мені треба йти. Там, у Сарненщині ще багато праці. Осередки чекають мене...

— До весни, Бахаро, — промовила Христина й подала йому руку. Бахара стиснув її. В сутінку блиснули його зуби — усміхнувся, збіг на насип, обернувся, постояв мить і подався по той бік Ільми, в туман, що сідав на молодняки.

— Як тримати звязок із першою партизанською, Бахаро? — крикнула йому Христина, пригадавши.

— До вас зголоситься Чайковський, — відповів їй із темряви Бахара, — я забув вам сказати. Це боець із колодязанського осередка. Гасло: помста, відзив: боротьба...

— Гаразд, — сказала Христина, — відзив: боротьба... Якраз про те говоріть у сарненських осередках, друже...

— Буду ще говорити про щось, — крикнув на ходу із темні він, — буду говорити про ненависть...

Христина зложила долоні біля уст. Їх голоси були дзвінкі в тій тиші й у мряці. Бентежили її.

— Говоріть також про любов, Іване Бахаро...

Але вітер відніс її слова.

Р
Л
2812

(Зр)

3,81
(1986)

ТОГОЖ АВТОРА ВИЙШЛИ:

ЧЕРЛЕНЬ — поезії.

СОНЦЕ В ЧИГИРИНІ — іст. повість.

ВИЙДУТЬ У ПОТОЧНОМУ РОЦІ:

НА ВАРТІ НАЦІ — літ. нариси.

ЗАТЯГ ПІД ДЮНКЕРК — роман пригод із XVII сторіччя

ПОЕЗІЇ 1934—36.

ЧАРІВНА УКРАЇНА — оповідання.

3156

34487

ЮРІЙ КОСАЧ

436

ДИВИМОСЬ

В ОЧІ

СМЕРТІ